

Zuivelcoöperatie in Nederland

Gedeelten over Drenthe

door
J.A. Geluk

met medewerking van C.F. Roosenschoon

**Uitgave van de Koninklijke Nederlandse Zuivelbond F.N.Z.
1967**

Blz *	'Boek Geluk'	Met alleen de delen over provincie Drenthe
	Oorspronkelijke Inhoudsopgave	
	Inhoudopgave	
	Literatuurlijst	
5	Voorwoord	
7	Ten geleide	
9	Hoofdstuk I Melkveehouderij en zuivel in de tweede helft der 19e eeuw	
9	Inleiding	
11	Het onderwijs	
12	Zelfgenoegzaamheid	
13	Slechte kwaliteit en knoeierijen	
16	Landbouwcrisis	
17	Pogingen tot verbetering	
19	Internationale landbouwtentoonstelling en staatslandbouwcommissie	
23	Denemarken was ons voor	
26	Boterwet en botercontrole	
29	Betere techniek door fabriekmatige bereiding en meer samenwerking	
31	Begin tot herstel	
32	De negentiger jaren	
34	Definitief herstel	
36	Nabeschouwing	
39	Hoofdstuk II De ontwikkeling der zuivelbereiding in de verschillende delen van ons land	
40	Friesland	
54	Groningen	
66	Drenthe	
72	Gelderlanden Overijssel	
81	Limburgen oostelijk Noord-Brabant	
86	Westelijk Noord-Brabant en Zeeland	
95	Noord-Holland	
103	Zuid-Holland Utrecht zuidelijk Noord-Holland	
118	Hoofdstuk III Verdere ontwikkeling der coöperatieve zuivelbereiding	
121	Zuid-Nederlandsche Zuivelbond	(Z.N.Z.)
131	Geldersch-Overijselsche Bond van Coöperatieve Zuivelfabrieken	(G.O.Z.)
143	Bond van Coöperatieve Zuivelfabrieken in Drenthe	(B.v.C.Z.D.)
157	Bond van Coöperatieve Zuivelfabrieken in Friesland	(B.v.C.Z.Fr.)
194	Noord-Brabantsche Zuivelbond	(N.B.Z.)
203	Bond van Zuivelfabrieken in de provincie Groningen	(G.Z.B.)
209	Bond van Zuivelfabrieken in Noord-Holland	(???)
222	Brabantsche Zuivelbond	(???)
228	Zuid-Hollandsche Zuivelbond	(Z.H.Z.)
230	Bond van Kaasproducenten - Coöperatieve Melk Centrale	
237	Hoofdstuk IV Federatieve samenwerking der zuivelbonden in landelijk verband	
237	Organisatorische ontwikkeling tot wereldoorlog 1	
251	Algemene ontwikkeling der zuivelcoöperatie in de eerste decennia der 20ste eeuw	
255	Financiële basis der coöperatieve zuivelfabrieken	
257	Ontwikkeling van de gemeenschappelijke verkoop van zuivelproducten	
265	De kaaskwestie - Ontstaan der kaascontrole	
273	Certificaten van echtheid voor melkpoeder	
275	Behartiging van groepsbelangen naar de produktierichting binnen de F.N.Z.	
277	Strijd tegen misleidende margarinereclame - Propaganda voor het gebruik van natuurboter	
281	De melkprijs in oorlogstijd (1914/18)	
289	Naar normaler verhoudingen, maar met hevige groeikrampen - Zuivelbeleid na WO-I	
292	Uitvoerverbod van ongecontroleerde boter en kaas	
295	De melkvoorziening van Amsterdam	
299	Wanverhouding tussen opbrengst en produktiekosten - bezuiniging - Melkproductiecontrole	
305	Productie, verkoop en prijzen	
309	Samenvatting	

* Oorspronkelijke blz. nummering van 'boek Geluk', aangegeven met [xxx] in de tekst.

[005] Voorwoord

Reeds vóór 1940 werd bij de F.N.Z. behoefte gevoeld aan een historisch overzicht van het ontstaan en de ontwikkeling der coöperatieve zuivelbereiding. Wel waren er hier en daar ter gelegenheid van jubilea of anderszins gedenkschriften uitgegeven, evenals bij de F.N.Z. zelf in 1925, maar deze betroffen in hoofdzaak de ontwikkeling der desbetreffende organisatie. Een overzicht van hetgeen er aan voorafging en betrekking hebbende op het gehele land, ontbrak zo goed als geheel.

Zelf wist ik er ook te weinig van en het een zowel als het ander bracht mij ertoe om in de laatste oorlogsjaren, toen er in het eigenlijke organisatiewerk toch zo goed als niets meer te doen was, te gaan zoeken naar boeken die mij op dit gebied wijzer konden maken. *Prof. S. Koenen* wees mij daarbij de weg, want hij zegt in zijn „Inleiding tot de Landhuishoudkunde“, dat men de landbouwcrisis die in het laatst der vorige eeuw geheerst heeft, moet kennen en verstaan om het heden te begrijpen. Dit bracht mij tot het lezen van het rapport der Staatscommissie welke in 1886 werd ingesteld om een onderzoek in te stellen naar de toestand van de landbouw. Zo kwam ik van het een tot het ander en op deze wijze ontstond in de winter van 1944/'45 in een spaarzaam verwarmde kamer het eerste hoofdstuk van dit boek.

Toen in 1945 ons land bevrijd was, kwam er zoveel ander werk dat er van verdere studie over dit onderwerp geen sprake kon zijn. Maar de map „Zuivelcoöperatie in Nederland“ bleef bewaard en toen ik in 1954 gepensioneerd werd, ging deze mee naar huis. Ik was van plan nu met dit werk verder te gaan, maar de eerste jaren was er voor mij nog zoveel ander werk te doen, dat er van deze studie niet veel terecht kwam. Pas in 1961 ben ik daar definitief mee doorgegaan, nadat over de samenstelling met de heer *Roosenschoon* en omtrent de uitgave met de F.N.Z. overleg was gepleegd.

Het eerste hoofdstuk werd enigszins gewijzigd en uitgebreid en vooral voor de beide volgende hoofdstukken moest ik links en rechts gegevens verzamelen. Velen zijn mij daarbij ter wille geweest en hebben mij op verschillende wijzen geholpen. Daarvoor wil ik hier mijn hartelijke dank betuigen. Het is moeilijk daarbij namen te noemen. Wanneer daartoe aanleiding was, heb ik er hier en daar in of bij de tekst melding van gemaakt.

Voorts heb ik mij tot *Prof. Dr. H. J. Frietema* gewend met het verzoek [006] het gehele manuscript te willen beoordelen. Dit laatste heeft tot besprekingen en correspondentie geleid, waarbij hij mij zijn kritiek niet gespaard heeft. Ik ben hem daar dankbaar voor omdat ik inderdaad behoefte aan kritiek had en dit het werk ten goede kwam. Prof. Frietema verklaarde zich bereid er een „Ten geleide“ bij te schrijven.

Tenslotte mijn dank aan *Dr. E. v. d. Wiel* en verschillende medewerkers van het secretariaat van de F.N.Z. voor de wijze waarop men mij geholpen heeft dit werk te voltooien.

Den Haag, zomer 1967

J.A. Geluk

[007] Ten geleide

Toen de heer J. A. Geluk wegens het bereiken van de pensioengerechtigde leeftijd zijn functie van secretaris van de Koninklijke Nederlandse Zuivelbond F.N.Z. aan jongeren moest overdragen, kreeg hij veel meer tijd dan hij voordien ooit gehad had om eens rustig te lezen over de geschiedenis van de coöperatie op het gebied van de zuivel in ons land. Voor wie in zijn werk heeft geleerd, spreekt dit vanzelf; voor wie hiervan opkijkt, volsta ik met de opmerking dat het bloed nu eenmaal kruipt waar het niet gaan kan.

Bij deze gedeeltelijk nieuwe kennisneming van gebeurtenissen in het thans grijze verleden kwam de heer Geluk al spoedig tot de conclusie dat veel van wat hij las te weinig bekend was en zou moeten worden vastgelegd. Deze opvatting werd gedeeld door het bestuur van de F.N.Z., dat besloot het door de heer Geluk verzamelde materiaal uit te geven. Daarbij zal ongetwijfeld een belangrijke overweging zijn geweest dat de oud-secretaris tot de weinige thans nog levende zuivelcoöperatoren behoort, die deze geschiedenis, althans ten dele, hebben gemaakt.

Een aanleiding om een dergelijk werk ter hand te nemen, zal zeker de omstandigheid zijn geweest dat de heer Geluk het voorrecht heeft zowel in geestelijk als in lichamelijk opzicht bijzonder fit te zijn. Deze omstandigheid is trouwens een voorwaarde, want het samenstellen van een dergelijk historisch overzicht vraagt veel tijd en volharding. Bovendien veronderstelt het bronnenstudie en dientengevolge veel reizen en trekken. Een voorwaarde is tevens - het gaat immers over een stuk geschiedenis van het verenigingsleven - dat veel aandacht wordt geschonken aan de invloed van enkele markante persoonlijkheden, waarmee de heer Geluk nauw heeft samengewerkt. En tenslotte is objectiviteit een eerste vereiste. De schrijver moet de moed hebben heilige huisjes af te breken als dit na rijpe overweging geboden lijkt.

Men kan over het nut van „geschiedschrijverei” - in de zin van het te boek stellen van wat voltooid verleden tijd is - van mening verschillen, maar als regel zien zij, die daaromtrent van twijfel blijk geven, dat „nut” te beperkt. Vanzelfsprekend hangt de waarde van historische studies geheel af van de kwaliteit van het geschrevene. Van de vraag dus in hoeverre de schrijver er in is geslaagd niet alleen „het hoe en wanneer” te onderzoeken, [008] maar ook een duidelijk antwoord weet te geven op de vraag waarom dit alles is geschied. Het antwoord op deze vraag zal uiteraard nooit volkomen bevredigend kunnen zijn.

De schrijver van dit historisch verhaal is, gelukkig, even consciëntieus als nauwkeurig. Ook is de zin voor volledigheid hem eigen en geeft hij zich wel rekenschap van het gevaar dat onvoldoende onderscheid wordt gemaakt tussen hoofd- en bijzaken. Dit gevaar is des te groter naarmate men zelf invloed op de geschiedenis heeft uitgeoefend, die men wil beschrijven.

Voor „het boek van Geluk”, dat de Koninklijke Nederlandse Zuivelbond F.N.Z. thans uitgeeft, heb ik grote waardering. Het is goed dat een belangrijk stuk geschiedenis van de coöperatie in ons land is vastgelegd. Toch zou ik geneigd zijn de schrijver te vragen of ook voor de zuivelcoöperatie in ons land geldt wat de beroemde econoom J. M. Keynes eens heeft geschreven, namelijk dat men vooruitstrevender wordt naarmate men dieper in het verleden duikt. Of veel eenvoudiger: geldt ook hier het „in 't verleden ligt het heden; in het nu wat worden zal?” Met andere woorden: ik heb mij na lezing van het manuscript de vraag gesteld waarom de heer Geluk niet duidelijker de les uit zijn speurtocht in het verleden heeft getrokken. Typerend voor de objectiviteit van de schrijver is dat hij van oordeel bleek dat hij te nauw bij dit stuk verenigingsleven betrokken is geweest om een kritisch oordeel daarover te kunnen geven. Hij heeft zich „slechts” ten doel gesteld historisch materiaal vast te leggen.

Van harte hoop ik dat het levensboek van de heer Geluk - een achtergrond van zijn levenswerk - door vele belangstellenden ter hand zal worden genomen. In het bewustzijn dat het een van de weinige bronnen is van de geschiedenis van een van de belangrijkste landbouwcoöperaties

Rotterdam, juli 1967 H. J. Frietema.

[009] Hoofdstuk I

Melkveehouderij en zuivel in de tweede helft der 19e eeuw

„Wie het heden wil begrijpen, moet het verleden kennen en eerst dan zal in vele omstandigheden de blik naar de toekomst verhelderd worden“.

Prof. Dr. H. Blink

Inleiding

Na de Napoleontische oorlogen deed zich in een groot deel van Europa een opleving voor die alle takken van bedrijvigheid ten goede kwam. Voor de Nederlandse landbouw was met name de industriële ontwikkeling, in het bijzonder die in Engeland, zeer gunstig, omdat daardoor de behoefte aan voedingsmiddelen toenam en Nederland daarvan - mede dank zij de gunstige ligging - een belangrijke leverancier was. Onze boter en kaas waren in het buitenland hoog geroemd en gedurende vele jaren waren wij verweg de grootste leverancier van boter aan Engeland.

In 1846 ging men in Engeland tot de vrijhandel over en in ons land werden daarna de graanrechten herhaaldelijk verlaagd, hetgeen niet alleen de consument maar ook de veehouderij ten goede kwam.

Dr. H. Blink en S. Koenen Q¹ zijn van oordeel dat het tijdperk van 1820-1850 een gunstige periode voor de veehouder en zuivelbereider was, maar veel minder gunstig voor de akkerbouw. De periode van 1850-1877 was voor Nederland als landbouwland zeer gunstig. In West-Europa heerste een opgewekt economisch leven en vooral Engeland ging met reuzenschreden vooruit op de weg der industrie. De economische ontwikkeling van Duitsland was in die tijd nog in haar beginperiode.

Blink Q² wijst er elders op dat de zuivel toen nog als een luxe-voedsel werd beschouwd en sterk onder invloed van de welvaart in de steden stond. Dit vond zijn weerspiegeling in de prijzen. Van 1850 tot 1877 zien wij de boterprijs op de Leeuwarder markt vrij regelmatig stijgen, hetgeen het volgende staatje duidelijk aantoonst:

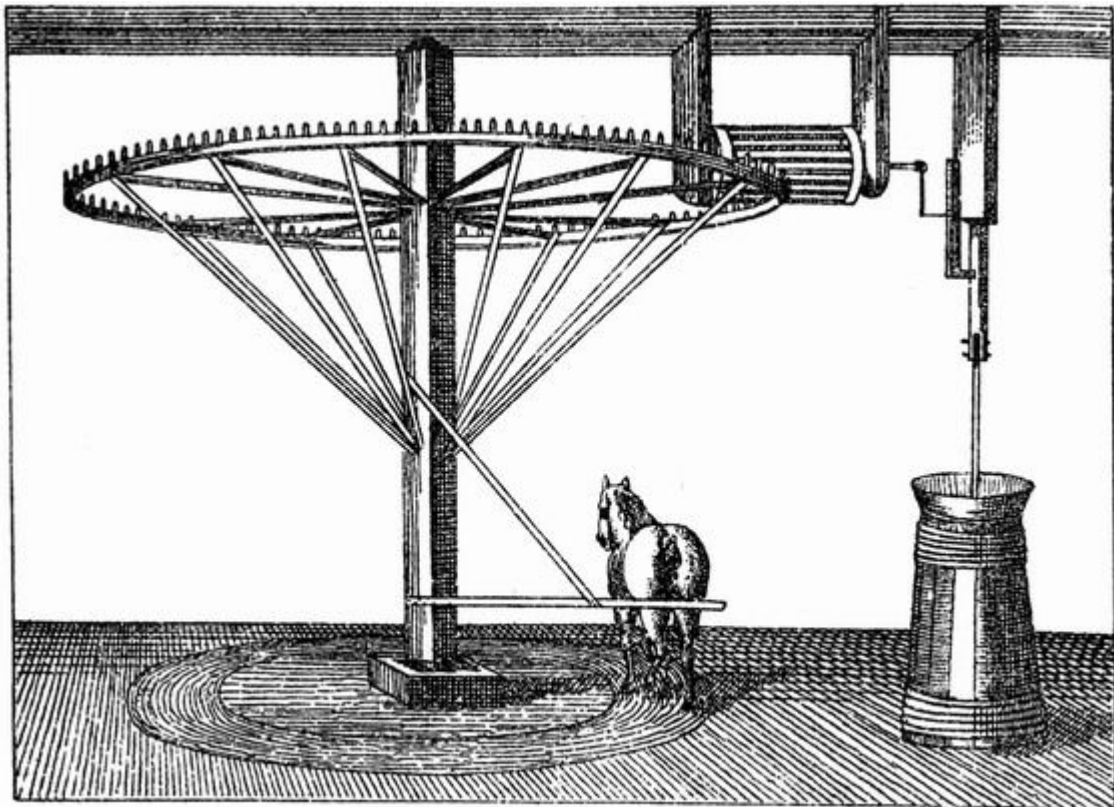
[010] Gemiddelde Leeuwarder boternotering per kg (archieff.N.Z.)

1850	-	f 0,76	1865	-	f 1,3
1855	-	„ 1,09	1870	-	„ 1,3
1860	-	„ 1,19	1875	-	„ 1,4

In het jaar 1876 werd de hoogste prijs genoteerd voordat de daling intrad, n.l. f 1,57. De prijzen van 1855 tot 1876 kunnen naar de geldswaarde van die tijd zeker als hoog aangemerkt worden, vooral wanneer men bedenkt hoe laag het inkomen der arbeidende klasse in die tijd was. Lonen van nauwelijks f 1,- per dag waren meer regel dan zeldzaamheid Q³.

Verschillende schrijvers wijzen erop dat deze gunstige toestand ook nadelen heeft gehad voor de ontwikkeling van de Nederlandse landbouw. De koop- en pacht prijzen van de grond waren in die jaren opgelopen tot boven de productiewaarde Dit demonstreerde zich het sterkst in de streken met de beste gronden.

Bovendien had de voortdurende stijging der prijzen van de producten in de laatste tientallen jaren een zekere slapheid onder de boeren veroorzaakt, waardoor geen voldoende aandacht besteed werd aan verbeteringen op economisch en technisch gebied.

Een der eerste vormen van mechanisatie van het karnen (Leerboek der Zuivelbereiding)

De „Commissiën van Landbouw”, die in het begin van de 19e eeuw op initiatief van de predikant-landbouwkundige *Jan Kops* van regeringswege ingesteld waren en die de organen van staatsbemoeienis met de landbouw vormden, hebben volgens *Dr. P. J. Bouman (Sneller)^Q* uitstekend werk verricht. „Men kan (echter) niet zeggen”, zo vervolgt hij, „dat de boeren veel belangstelling voor het werk van de Commissies hebben getoond. Evenals in de voorafgaande eeuwen bleven de meeste landbouwers in de eerste helft van de 19e eeuw verstokte individualisten. Bovendien waren zij te onontwikkeld om het nut van samenwerking, bijvoorbeeld voor bedrijfseconomische doeleinden, in te zien”.

De landbouwmaatschappijen waren in die tijd (1840-1850) in opkomst, maar richtten zich meer op het algemeen landbouwbelang dan op het directe economische belang van de boer zelf. *Blink en Koenen* zeggen hiervan dat het meer de vrienden van de landbouw, meer de heren dan de boeren waren, die aan dit verenigingsleven deelnamen. Voorts zeggen zij: „Er werd een streven merkbaar om het landbouwbedrijf op meer wetenschappelijke leest te schoeien, maar de overgrote meerderheid der landbouwers was niet van voorlichting van de zijde van de heren gediend. Zij gevoelden geen behoefte om wijziging te brengen in hun bedrijf, dat grondvest was op de ondervinding van lange tijden. Ook in meer ontwikkelde kringen zag men de praktische boer het liefst met de mestwagen rijden; men moet van de boeren geen professoren willen maken”.

De Commissies van Landbouw werden in 1851 als staatsorganen opgeheven.

[011] De regering ging zich toen op het standpunt der onthouding stellen; men bemoeide zich niet meer met landbouwaangelegenheden en liet dit aan de maatschappijen van landbouw over.

Het onderwijs

Het onderwijs ten plattelande was onvoldoende. Een wettelijke verplichting voor het volgen van lager onderwijs was er niet en het schoolverzuim was groot. Volgens gegevens van het *Centraal Bureau voor de Statistiek (C.B.S.)* was het aantal kinderen dat lager onderwijs ontving in procenten van de 5- tot 14-jarigen in:

1850	-	55	1880	63
1860	-	61	1890	65
1870	-	65	1900	66

Opgemerkt zij hierbij dat dit landelijke cijfers zijn en aangenomen kan worden, dat het schoolbezoek op het platteland in het algemeen geringer was dan in de steden. Bovendien vermelden deze cijfers niet hoelang de leerlingen lager onderwijs ontvingen. In 1873 werd op het *Landhuishoudkundig Congres (L.H.C.)* te Delft uitvoerig gesproken over het schoolverzuim ten plattelande. „Tengevolge van armoede der ouders worden veel kinderen thuis gehouden, of (worden) te vroeg van school genomen voor het verrichten van veldarbeid", aldus het verslag. Volgens het C.B.S. konden van de in 1875 opgekomen militairen 12,3 % lezen noch schrijven. In Noord-Brabant en Drenthe waren deze cijfers het hoogst, in Noord-Holland het laagst.

Waar het met het lager onderwijs nog zo gesteld was, behoeft het niet te verwonderen, dat er van het landbouwonderwijs in die tijd niet veel terecht kwam. In de eerste helft van de 19e eeuw werd wel over de noodzakelijkheid van landbouwonderwijs gesproken, maar er kwam in de praktijk niet veel tot stand. In Groningen werd omstreeks 1840 met landbouwonderwijs begonnen. Aanvankelijk waren het vooral de predikanten van wie verwacht werd dat zij dit onderwijs zouden geven. Zij ontvingen daartoe aan de universiteiten een 2-jarige opleiding in de landhuishoudkunde (Q⁵). Er werd echter geen beloning voor dit onderwijs gegeven en aangezien deze toch al minimaal was, kwam er van het landbouwonderwijs niet veel terecht. De boer had trouwens meer behoefte aan praktische voorlichting in zijn bedrijf dan aan onderwijs in de landhuishoudkunde door theoretici. Overigens ging het om de vraag waar dit onderwijs thuis hoorde: bij het lager of het middelbaar onderwijs. Maar het ergste van alles was, dat men niet tijdig voor de nodige leerkrachten zorgde.

In 1869 wendde de *Geldersch-Overijsselsche Maatschappij van Landbouw (G.O.M.v.L.)* zich tot de Koning met het verzoek om de totstandkoming van een [012] hogere rijkslandbouwschoolⁱ) mogelijk te maken, teneinde over meer leerkrachten te kunnen beschikken voor de middelbare landbouwscholen, maar hier kwam voorlopig niets van.

Toen in 1874 te Wageningen een provinciale landbouwschool gesticht werd, zag de regering zich genoodzaakt enkele jongelieden naar Duitsland te sturen om zich te bekwamen als leraar in de landbouw. Zolang men deze niet had, kon er ook weinig komen van landbouwonderwijs aan de aanstaande boeren. Trouwens, wat kon men van dit landbouwonderwijs verwachten, zolang het lager onderwijs zoveel te wensen overliet? Op het L.H.C. in 1868 te Roermond

i In 1863 kwam een wet tot stand, waarbij de oprichting van een rijkslandbouwschool mogelijk werd, maar het duurde tot 1876 vóórdat deze werkelijkheid werd. Hiertoe heeft de bekende landbouwkundige en geoloog *W. C. H. Staring*, die de eerste secretaris van genoemde maatschappij was, in belangrijke mate bijgedragen

werd gezegd, „dat de boeren geen liefhebbers van lezen zijn, omdat zij niet goed kunnen lezen“.

Zelfgenoegzaamheid

Zo waren wij slecht toegerust toen op de goede jaren (1850-1877) de slechte volgden. Ook van deze goede jaren moet men zich geen overdreven voorstelling maken; althans zeker niet ten aanzien van de zandstreken van ons land. Het voorbeeld van *Dr. V. R. IJ. Croesen*⁶ volgend, maken wij onderscheid tussen „het aloude zuivelgebied“ en de rest van het land. Onder het „aloude zuivelgebied“ verstaat hij grote gedeelten van Friesland, NoordHolland, Zuid-Holland en het westelijk deel van Utrecht en Overijssel. Dit zijn vruchtbare weidegronden waar van oudsher boter en kaas gemaakt werd en waar, vooral in de periode waarover wij schrijven, heel andere economische omstandigheden heersten dan op de schrale zandgronden in het oosten en zuiden des lands. Groningen en Zeeland laten wij in dit verband - als zijnde grotendeels akkerbouwgebieden - buiten beschouwing.

Op de zandgronden leefde men heel sober en had men meer de „gesloten huishouding“. Veel van hetgeen voor levensonderhoud en bedrijf nodig was, leverde het bedrijf zelf op of verkreeg men door eigen producten (boter) te ruilen tegen winkelwaren. Men bemerkte daardoor minder van de wisselvallige omstandigheden daarbuiten.

In de „aloude zuivelgebieden“, waar de bodem rijker was aan voedende bestanddelen, maar veelal ook alleen geschikt voor weidebouw, was men dientengevolge eenzijdiger georiënteerd op de melkveehouderij. Behalve in de omgeving der grote steden produceerde men vrijwel uitsluitend boter en kaas, die, voorzover niet voor het binnenland bestemd, uitgevoerd moesten worden. Hierdoor kreeg men meer in directe zin met de omstandigheden op de exportmarkt te maken.

Waren deze lange tijd goed, zoals dit in het midden der 19e eeuw het geval was, dan kon dat in deze streken gemakkelijk tot een [013] zekere zelfgenoegzaamheid leiden, zoals in die tijd ook inderdaad wel het geval blijkt te zijn geweest.

Zo kwam op het L.H.C., dat in 1849 te Utrecht werd gehouden, een brief aan de orde van graaf *Van Lynden van Sandenburg*, waarin deze wees op de in Zwitserland bestaande „associatiën“ tot het gemeenschappelijk maken van boter en kaas. De schrijver stelt voor om na te gaan in hoever dergelijke verenigingen met goed gevolg ook in sommige streken van ons vaderland gesticht zouden kunnen wordenⁱ).

In 1850 werd op het L.H.C. te Leiden hierover rapport uitgebracht met een volkomen negatief resultaat en het is vooral de motivering welke hierbij kenmerkend is. Men wijst erop dat met de associatiën de als „fruitières“ in Zwitserland bekend staande samenwerking van landlieden bedoeld worden. „Deze landlieden“, aldus het rapport, „leven op grote afstanden van de steden en hebben dan een gemeenschappelijke melkerij voor de bewerking van hun zuivel. Voor Nederland acht men dit systeem niet geschikt, omdat hier in de eigenlijke veehoudersprovincies aanzienlijke boerderijen zijn, wier melk goede aftrek vindt, terwijl de boter voor binnen- en buitenlands gebruik wordt aangewend. Bij de gegoedheid van onze landelijke stand ontbreken zelden de kapitalen om bij zijn zuivelbereiding nieuwe werktuigen of verbeteringen te doen toepassen.

i Volgens *Blink* werd in 1815 in Zwitserland reeds met deze verenigingen begonnen.

Bovendien volgt uit dit eigen bestaan van onze veehouder, dat hij een afkeer heeft van vereniging en het denkbeeld van associatiën in zijn bedrijf hem ten enen male vreemd moet zijn. Men is dan ook van oordeel, dat het ondoelmatig, ja volkomen onpraktisch is, pogingen aan te wenden om tot dergelijke verenigingen te komen. Ook in de minder bewoonde heidestrecken, waar men kleinere boeren en dagloners aantreft die vaak slechts maar één of meer stuks vee hebben, wijst men het denkbeeld der associatiën af, omdat zich ook hier de afkerigheid van dergelijke verenigingen voordoet". Ook het ver van elkaar verwijderd wonen der boeren acht men een bezwaar, terwijl de samenwerking ook niet in overeenstemming met onze volkszedes wordt geacht.

Uit een en ander blijkt hoe vreemd men toen nog stond tegenover de gedachte van samenwerking om tot betere economische omstandigheden te komen en ongetwijfeld hebben hierbij de welvaart en de eerder genoemde zelfgenoegzaamheid een remmende invloed gehad.

Slechte kwaliteit en knoeierijen

In alle geschriften over de melkveehouderij en de zuivelbereiding in die tijd treft men dezelfde klachten aan. De prijzen blijven blijkbaar nog goed, maar er dreigt gevaar. Er wordt niet voldoende op de kwaliteit gelet en er [014] wordt gemanipuleerd met de boter. In Groningen klaagt men dat er Drentse en Munsterse boter naar Groningen wordt gebracht en in Friesland klaagt men over Groninger en andere boter, welke in Friese vaten wordt verpakt. De aloude roem van de Friese boter dreigt hiermede verloren te gaan. In 1863 komen deze klachten op het te Leeuwarden gehouden L.H.C. duidelijk tot uiting.

In oktober 1862 werden 260 vaten boter uit Engeland als onverkoopbaar terug ontvangen. De boter was er in juli in consignatie heengezonden. Aan deze consignatiehandel werd door steeds meer handelaren deelgenomen en het aantal klachten over ontoelaatbare handelingen met de boter zowel als met de verpakking werd steeds groter. De handelaren verweten de boeren dat zij geen goed produkt maakten en de boeren verweten de handelaren dat zij hun produkt verknoeiden. Op velerlei wijze zag men kans de boter met water en andere produkten te vermengen. Het was vooral *J. Rinkes-Borger* die daarover voor en na een hartig woordje sprak. Hij maakte melding van vermenging met slechte buitenlandse boter en vervalsingen met glucose, witte stroop e.d. kwamen veelvuldig voor.

De vervalsing werd echter veel eenvoudiger en zou pas goed op gang komen toen in de zeventiger jaren de margarine-industrie in Nederland tot ontwikkeling kwam. Deze dankt haar ontstaan aan een uitvinding van de Franse scheikundige *Mège Mouriès*, die in 1869 van zijn regering de opdracht kreeg om ter voorziening in de vetbehoefte der arme bevolking en van leger en vloot een kunstmatig en smeerbaar vet samen te stellen dat goedkoper zou zijn dan boter. Uit rundvet - wij ontleen een en ander aan *Dr. Ir. W. H. C. Knapp Q⁷* - werd het vloeibare gedeelte afgescheiden en hieruit werd, na emulgering in water, een goed smeerbaar produkt verkregen, dat spoedig zijn weg naar de consument vond. Reeds toen het rundvet nog het hoofdbestanddeel van het nieuwe produkt was, bleek het al een geduchte concurrent voor de boter te zijn, daar men deze grondstof tegen zeer lage prijs uit Amerika kon importeren. Later, toen het gelukte olie te harden, bleek men het rundvet door schier elk ander vet (walvistraan, cocos e.d.) te kunnen vervangen, waardoor de concurrentiemogelijkheden nog aanmerkelijk groter werden.

Boterhandelaren in het zuiden des lands, die van heinde en ver (tot in Oostenrijk) op de botermarkten en bij de boeren boter kochten, breidden hun afzetgebied - vooral in de industriesteden van Engeland - steeds uit en hadden behoefte aan meer boter Q⁸). Zij zagen een goede toekomst in het nieuwe produkt en zo ontstond vrij spoedig een Nederlandse margarine-industrie, die in 1880 reeds meer dan 70 fabrieken telde. Het produkt was goedkoop en voldeed aan de behoefte der arme bevolking. Zodoende was het een aanvullend artikel voor de boter.

Veel margarine ging in die tijd als boter de grens over, waarbij niet onvermeld mag blijven dat de Nederlandse uitvoerstatistiek tot 1891 geen onderscheid tussen deze beide produkten maakte. Het behoeft niet te verwonderen dat de boter op deze wijze een zware [015] concurrent aan de margarine kreeg. Nu is een gezonde concurrentie geenszins te laken, maar in de strijd tussen boter en margarine speelden elementen een rol, die voor de boter funest waren.

In de eerste plaats was dit de vermenging van boter met margarine, welke in die tijd veelvuldig voorkwam. Menige boterhandelaar kon de verleiding niet weerstaan om de gekochte boter met margarine te vermengen en dit produkt als echte boter aan de man te brengen. Dit vooral heeft de naam der Nederlandse boter in binnen- en buitenland ernstige schade berokkend. Op het in 1886 te Leeuwarden gehouden L.H.C. werd uitvoerig over deze kwestie gedebatteerd aan de hand van gegevens der in 1885 opgerichte „*Vereeniging tot Bestrijding van Knoeierijen in den Boterhandel*”. De mededelingen, die *Rinkes-Borger* bij deze gelegenheid over voorkomende knoeierijen deed, waren ontstellend.

In de tweede plaats is de margarine steeds zo'n hevige concurrent van de boter geweest, omdat de regering van het begin af heeft toegestaan dat dit produkt in dezelfde kleur en een overeenkomstige verpakking als boter bij de consument kwam. Hierdoor werd deze volkomen misleid en gezien het prijsverschil moest dit wel prijsdrukkend op de boter werken.

Men gebruikte de namen kunstboter en margarine door elkaar en sommige margarinefabrieken deden daaraan mee. In 1883 exposeerden margarinefabrikanten hun produkt op een tentoonstelling in België onder de naam „Beurre de Hollande, qualité supérieure”. Het gevolg hiervan was dat margarine in sommige plaatsen in België lange tijd „beurre hollandais” is genoemdⁱ).

In de eerder genoemde vergadering te Leeuwarden werd een motie aangenomen waarin de regering verzocht werd de bestrijding van de knoeierijen in de boterhandel bij speciale wet te regelen. Waarschijnlijk was dit de eerste stap in de richting van een boterwet, waarop wij later terugkomen.

Ook bij de kaasbereiding deden zich verschijnselen voor, welke de aloude roem van het Nederlandse produkt afbreuk deden.

Croesen wijst er op dat de hoedanigheid van de kaas in het begin en het midden der negentiende eeuw menigmaal minder goed was door het optreden van allerlei gebreken, hetgeen voldoende blijkt uit het aantal prijsvragen, dat in verband daarmee uitgeschreven werd en de verhandelingen, die daarover het licht zagen. Hij is van oordeel dat het te lang vasthouden aan verouderde produktiemethoden op de boerderij in de tweede helft der negentiende eeuw de hoofdoorzaak is van de slechte gang van zaken in de latere [016] jaren. In de negentiger jaren kwamen zelfs klachten voor over kaas bereid met margarine.

i Ook in andere landen tierde de botervervalsing trouwens welig. Volgens het *Nederlandsch Landbouwwerkblad van 1893* werd de boter in de Parijse Hallen soms onder de ogen van de toeziende ambtenaren met wel 40 tot 70 % margarine vervalst. In Engeland had eveneens botervervalsing op grote schaal plaats. In kelders en achterhuizen van kleinhandelaren in boter stond een zgn. „butter-blender” voor de menging van margarine.

In 1895 werd in het Engelse Lagerhuis geklaagd over de invoer van kaas, bereid uit ondermelk en olie. Deze zou uit Duitsland, Amerika en *Nederland* zijn ingevoerd.

moesten worden voor de achteruitgang. Hij betreurt het

Dr. Ir. P. N. Boekel Q⁹) zegt dat het bij de boter vooral de handel was, die minder oirbare handelingen toe- paste, maar bij de kaas en met name bij de Edammer kaas waren het de producenten die verantwoordelijk gesteld

dat de regering zich lange tijd van elke bemoeiing op landbouwgebied meende te moeten ont- houden. De oude en zo nuttige verbodsbepalingen tegen de bereiding van kaas uit afgeroomde melk, zonder kenteken, waaraan de handel en de consument zulks duidelijk konden zien, wa- ren reeds lang ter ziele. Het gevolg was dat het afromen speciaal in Noord-Holland hand over hand toenam. Reeds omstreeks 1880 behoorde in deze provincie het bereiden van kaas uit vol- le melk grotendeels tot het verleden.

Landbouwcrisis

In 1877 begonnen zich bovendien in ons land de eerste verschijnselen voor te doen die de in- leiding vormden tot de bekende landbouwcrisis, die van 1878 tot 1896 ons land teisterde.

Prof. Ir. S. Koenen Q¹⁰) schrijft de oorzaken van deze crisis zo niet direct, dan toch indirect toe aan de aanwending van stoom als drijfkracht, welke [017] algemeen na 1840 plaats vond. Hierdoor kwam er een zo totale omkeer op het gebied van verkeer en industrie tot stand, dat daardoor grote verschuivingen in de markttoestanden moesten plaats vinden.

Voorals in Amerika, Argentinië en Rusland, waar nog grote gebieden maagdelijke grond braak lagen, maakte de aanleg van spoorwegen in het binnenland graanbouw en veeteelt in zodanige mate en tegen zo lage prijzen mogelijk, dat de produkten hiervan, in Europa ter markt ge- bracht, een geweldige ontwrichting ten gevolge hadden. De spoorwegmaatschappijen, vooral in de Verenigde Staten van Amerika, speelden tevens een rol als ontginningsmaatschappijen in die zin, dat zij grote oppervlakten land van de staat in eigendom verkregen en deze de land- verhuizers uit de „oude wereld" tegen zeer lage prijzen aanboden om hun spoorlijnen met de te vervoeren produkten rendabel te maken.

J. Rinkes Borger (1845 - 1915)

Er was vruchtbare grond in overvloed en men trok steeds verder, zodat er lang gelegenheid bleef om tegen de laagste prijzen te produceren. Zo bleef de moordende concurrentie op de Europese markten aanhouden en veroorzaakte daar de ontwrichting, die tot bovengenoemde crisis leidde. Op de graanmarkten kwam deze het sterkst tot uiting. De prijzen van het graan daalden van 1870 tot 1895 tot minder dan de helft. Op de Groninger beurs besomde de tarwe van 1871 tot 1880 gemiddeld *f* 10,98 per hl. Van 1893 tot 1895 was dit *f* 4,50. Voor de rogge bedroegen deze cijfers resp. *f* 8,11 en *f* 3,50; voor de gerst *f* 6,76 en *f* 3,30 en voor de haver *f* 4,55 en *f* 2,50. Voor de veehouderij was dit een gunstige omstandigheid, maar het is de vraag of daar voldoende van geprofiteerd werd.

Croesen zegt hiervan: „Door de nood gedwongen werden toen de veehouderij en zuivelbereiding in heel veel delen van Europa in de plaats van akkerbouw ter hand genomen. Hierdoor vermeerderde de concurrentie, ook op het gebied van de zuivelbereiding. Ditzelfde geschiedde doordat de veehouderij en zuivelbereiding zich in de nieuwe wereld in een snel tempo begonnen te ontwikkelen en daarbij deed zich voor ons land het minder gunstige verschijnsel voor, dat vele van de nieuwe zuivelbereidinggebieden met een produkt kwamen dat door de meerdere uniformiteit beter beantwoordde aan de behoefte van de afnemers”.

Vooraf in de zandstreken ging het nog zeer primitief toe. In het algemeen werd hier dan ook zeer slechte boter gemaakt. Deze boter van velerlei aard en kleur werd via winkeliers opgekocht door handelaren, die de kleine partijtjes bijvoegden en opnieuw „bewerkten”, hetgeen in de regel bestond uit het inknedden van water en zout, om van erger niet te spreken (zie blz. 14). Het behoeft niet te verwonderen dat dit produkt het niet met de buitenlandse concurrentie kon opnemen en onze naam niet kon hoog houden.

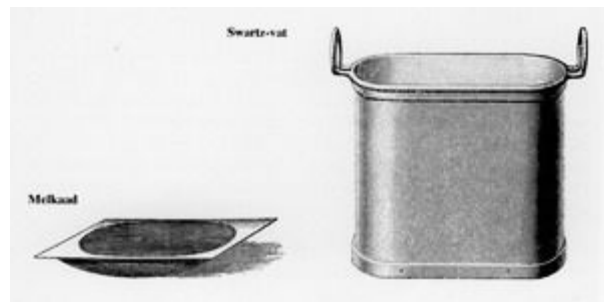
Pogingen tot verbetering

De moeilijke omstandigheden waarin de boerenbevolking tengevolge van [018] een en ander kwam te verkeren, werden in vele vergaderingen, waar men zich aan de belangen van de landbouw wijdde, besproken, maar tot een oplossing kwam men vooralsnog niet.

Vermeldenswaard zijn de conclusies waartoe het L.H.C. in 1874 te Zierikzee kwam, waar *Mr. A. Kerdijk* een inleiding hield over het nut van coöperatie voor de land- en tuinbouw, nl.:

„De coöperatie kan in haar verschillende vormen zowel den landarbeider als den kleinen zelfstandigen landbouwer tot nut strekken en verdient op grond van algemeen belang aanbeveling. Het is wenselijk, dat er eene wet tot stand kome tot regeling van den rechtstoestand der coöperatieve vereenigingen.

Het is wenselijk dat, omtrent de beginselen, het nut en het doel der coöperatieve vereenigingen, door dag- en weekbladen, tijdschriften en vooral door voordrach:en meer juiste begrippen meer algemeen verspreid worden”.

Kennelijk was de inleiding afgestemd op de verbruikcoöperatie maar *Kerdijk* lichtte nog nader toe, dat de coöperatie op productief gebied de ondergeschikte boer langzamerhand opleidt tot zelfstandige arbeid.

In de eerstvolgende congressen kwam de coöperatie echter niet meer ter sprake. Men zag deze blijkbaar nog niet als een hulpmiddel om tot verbetering te komen.

De klachten over de moeilijkheden met de boter werden echter steeds luider. Op het in 1878 te Assen gehouden L.H.C. werd weer ernstig geklaagd over de slechte kwaliteit en het verknoeien der boter. *Rinkes-Borger* beval het stichten van boter- en kaasfabrieken sterk aan, maar men betwijfelde of dit wel praktisch uitvoerbaar was. Gevreesd werd dat dit belemmerend zou werken op de geest van vrijheid en men beval het bevorderen van leerscholen voor zuivelbereiding voor de boeren en boerinnen aan. Enkele maatschappijen van landbouw deden een poging in die richting, maar met weinig resultaat.

In andere landen werden al eerder ernstige pogingen gedaan om op andere wijze tot verbetering der productie te komen. In 1863 voerde *Gustaaf Swartz* te Hofgaarden (Zweden) de afkoeling met ijs bij de melkverwerking in (het zgn. Swartz-systeem), waardoor men tot betere temperaturen bij het karnen kon komen. Volgens *Blink* werd de fabriekmatige kaasbereiding in Amerika al in 1841 toegepast en in 1861 werd in de U.S.A. de eerste boterfabriek opgericht. De fabriekmatige kaasbereiding vond er vlugger ingang dan die van de boterbereiding. Wij lezen dan ook al vrij spoedig van Amerikaanse kaas die de prijzen op de Europese markten beïnvloedt.

In ons land zag men aanvankelijk de oplossing der moeilijkheden meer in technische verbetering der productie op de boerderij. Dit blijkt vooral uit besprekingen in de vergaderingen van de verschillende landbouwmaatschappijen [019]. In de *Friesche Maatschappij van Landbouw en Veeteelt (F.M.v.L.)* kwam dit onderwerp herhaaldelijk ter sprake. Een studie van *C. Petersen, C. Boysen* en *Dr. Wilh. Fleischmann*, vertaald door *Dr. W. A. Gratama*, over de ontwikkeling der zuivelbereiding in Denemarken en Zweden, trok sterk de aandacht en mede naar aanleiding daarvan werd in 1878 uit Friesland een commissie naar deze landen afgevaardigd om met eigen ogen te zien wat daar aan de hand was. Het rapport van deze commissie, waarop wij later terugkomen, was echter weinig overtuigend.

Intussen bleven de moeilijkheden bestaan en de crisis in de landbouw steeg naar haar hoogtepunt door de steeds sterker dalende prijzen. Van welke omvang deze daling was, moge blijken uit de volgende cijfers, die wij ontleenen aan het *Landbouwverslag van 1886*. De waarde van de oogst daalde van 1881 tot 1886 van f 210.398.000,- tot f 144.682.000,-, die van de veestapel van 1883 tot 1886 met f 67.989.000,-.

Internationale landbouwtentoonstelling en staatslandbouwcommissie

Om een vergelijking te maken tussen de toestand in de landbouw in Nederland en die in de omringende landen werd op initiatief van *Mr. C. J. Sickesz* te De Cloese, kamerlid en voorzitter van de Geldersch-Overijsselsche Maatschappij van Landbouw, in 1884 te Amsterdam een grote internationale landbouwtentoonstelling gehouden. Zijn opzet slaagde volkomen; uit de inzendingen bleek een grote achterstand bij onze landbouw in vergelijking met die in andere landen. Zowel op het gebied van het boerenbedrijf als op dat van voorlichting en onderwijs kwam ons land ver achteraan.

Mr. C. J. Sickesz (1839-1904)
(werd in 1898 de eerste
Directeur-Generaal van de Landbouw)

Volksvertegenwoordiging zowel als regering waren hierdoor de ogen geopend, maar men wist daarmee nog niet hoe de feitelijke toestand was en hoe men het moest aanpakken om daarin verbetering te brengen. Dit leidde ertoe dat bij Koninklijk Besluit van 18 september 1886 onder voorzitterschap van *Mr. Sickesz* een staatslandbouwcommissie werd ingesteld, die tot taak kreeg: een onderzoek in te stellen naar de toestand van de landbouw;

adviezen uit te brengen omtrent hetgeen de commissie, in verband met de uitkomsten van haar onderzoek, nodig zou achten dat van regeringswege in het belang van landbouw en landbouwende standen gedaan zou kunnen worden.

De commissie heeft haar taak zeer ruim opgevat. In niet minder dan 95 zgn. type-gemeenten ⁱ⁾ werd een onderzoek ingesteld door vanwege de commissie aangewezen deskundigen, die aan de hand van een uniform opgestelde vragenlijst een verslag opstelden. Deze verslagen waren mede het [020]resultaat van door landbouwers in de betrokken gemeenten beantwoorde vragen. De meest voorkomende bezwaren en opmerkingen, welke in de gemeentelijke rapporten tot uiting komen, kunnen als volgt worden samengevat.

De ontwikkeling der landbouwers wordt in het algemeen onvoldoende geacht, verplicht elementair onderwijs en landbouwonderwijs acht men wenselijk.

Er wordt geklaagd over te hoge en onrechtvaardige belastingen, waarbij vooral genoemd worden de accijns op zout en op vlees en de mutatierechten ⁱⁱ⁾, die het sterkst op kleine bedrijven drukken, evenals de dubbele belasting op bebouwde eigendommen. De vrijstelling van belasting op eigendommen in portefeuille (effecten) wordt onbillijk geacht. De pachttermijnen zijn in het algemeen te kort, waardoor rooibouw ontstaat.

De toestand van de landbouw is in de laatste tien jaar (1880-1889) sterk achteruitgegaan. De koop- en pachtprizen van de grond hebben geen gelijke tred gehouden met de prijsverlagingen der produkten, welke in die jaren zijn ingetreden. Hierdoor zitten veel boeren op te hoge lasten. De hypothecaire schulden zijn in de genoemde periode met ruim 18 % toegenomen, terwijl de geldrente (4½ à 5½ %) in het algemeen te hoog wordt geacht.

In vele streken wordt de verhouding akkerbouw-veehouderij onjuist [021] beoordeeld, waardoor er te weinig stalmest aanwezig is om de bodem voldoende vruchtbaar te houden, terwijl onder de boeren onvoldoende belangstelling is voor nieuwe methoden van bereiding (zuivel) en bemesting.

Het ontbreekt de boeren aan boekhoudkundige kennis, waardoor zij niet in staat zijn de toestand van hun bedrijf voldoende te overzien. Ook is er gebrek aan onderlinge samenwerking; deze wordt in bepaalde gevallen tegengewerkt door de handel in zuivelprodukten en veevoeder, terwijl men soms bezwaar heeft tegen de levering van melk aan boterfabrieken, omdat men dan geen onder- en karnemelk ter beschikking krijgt ⁱⁱⁱ⁾.

In verband met het gebrek aan geld onder de boeren worden vaak veevoeder en huishoudelijke artikelen - ook wel vee - op krediet van de handel gekocht. Deze koopt dan later de produkten en het vee terug, maar hierdoor wordt als regel tegen te hoge prijs ingekocht en te goedkoop verkocht. Ook de markten voor boter en kaas hebben in deze ongewenste toestand niet altijd verbetering gebracht. Dit was alleen het geval wanneer die markten groot genoeg waren om vreemde kopers aan te trekken.

In vele rapporten der type-gemeenten wordt coöperatie aanbevolen als middel om in de slechte toestand, waarin de boeren verkeren, verbetering te brengen.

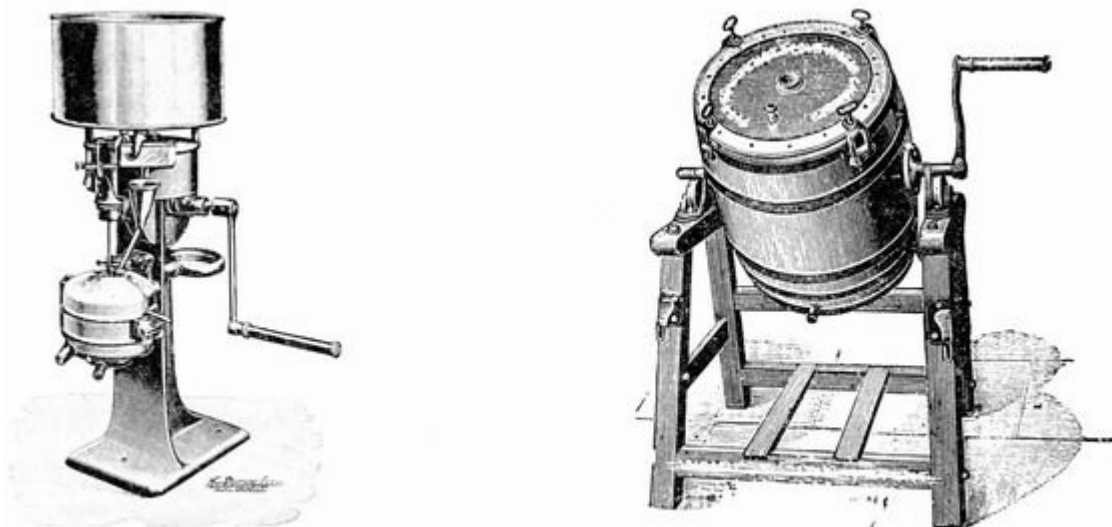
i) Onder type gemeenten verstaat de commissie gemeenten welke in de betreffende streek een groep gemeenten vertegenwoordigt, die een gelijk beeld der landbouwtoestanden vertoont.

ii) Deze gingen vooraf aan de heffing van registratierecht bij overdracht van onroerende goederen.

iii) Waarschijnlijk zijn hier margarinefabrieken - toen nog kunstboterfabrieken genoemd - en andere bedrijven bedoeld, die geen nevenproducten teruggaven.

In het verslag der commissie zelf, dat in 1890 werd uitgebracht, lezen wij o.m. dat de uitbreiding van de zuivelbereiding en de veeteelt, die bij de lagere productiviteit van de akkerbouw beproefd is, op zichzelf een vooruitgang was. Deze vond echter niet alleen haar grenzen in de aard van de bodem, maar ook in de lagere prijzen van het vee en het zuivel, die weldra de daling der graanprijzen begonnen te volgen. Ook hier deed zich, behalve de invloed van de algemeen slechte maatschappelijke toestand, vooral de meer uitgebreide concurrentie gevoelen, nog verergerd door het feit, dat de grenzen van verschillende onzer exportlanden voor de invoer van ons vee werden gesloten. Onze zuivelproducten werden op vreemde markten en in onze overzeese gebiedsdelen door vreemde concurrenten overvleugeld en wij moesten toezien dat anderen ons voorgingen op een terrein, waar wij zo lang bij de eersten hadden behoord.

Onder het hoofd „Zuivelbereiding“ constateert de commissie dat er bij het schrijven van haar rapport al enige verbetering in de kwaliteit der produkten en in de wijze van afzet te constateren was.

Handcentrifuge en tuimelkarn — zoals deze omstreeks de eeuwwisseling op grote boerderijen en in handkrachtboterfabriekjes gebruikt werden

[022] „In den laatsten tijd“ - zo zegt zij -, „zijn op tal van plaatsen zuivelfabrieken opgericht, die over het algemeen uitmuntend voldoen en een belangrijke stijging van de prijzen ten gevolge hadden. Of zij onbepert aanbeveling verdienen, wordt betwijfeld, omdat nog niet schijnt vast te staan, dat de invloed op het gehele bedrijf gunstig zal zijn. Ook is de mening uitgesproken dat voor hen, die anders inferieure of middelmatige kwaliteit zuivel bereiden, veel voordeel is gelegen in coöperatieve zuivelfabricage, doch dat zij, die de beste kwaliteiten produceren, nog altijd meer voordeel zullen vinden, indien zij op eigen hand blijven voortgaan“.

Niet zonder bitterheid constateert de commissie dat in Nederland de landbouw zich nog minder dan elders heeft mogen verheugen in de algemene belangstelling. „De landbouw“, zegt zij, „is bij de verdeling van de staatsbemoeying steeds het stiefkind geweest. Bijna zonder uitzondering treden de belangen van nijverheid en vooral van de handel op de voorgrond en betaalt de landbouw het gelag. Bij de uitvoering van grote werken, bij het graven van kanalen, bij het verbeteren van grote rivieren, bij het vaststellen van tarieven en dienstregelingen van spoorwegen, bij het verlenen van vrijdom van accijnzen, bij het onderwijs en het kredietwezen - overal zijn het uitsluitend de eisen van nijverheid en handel, waarmede rekening wordt gehouden“.

Zij vestigt er verder de aandacht op dat noch voor het landbouwonderwijs, noch voor de proefstations en proefvelden, noch voor de veredeling van paarden en veerassen, noch voor de organisatie der landbouwbelangen of ondersteuning van de velerlei pogingen die de landbouwers in het werk stellen om nieuwe wegen in te slaan, van staatswege ook in de verte gedaan is wat in vergelijking zou kunnen staan met hetgeen in andere landen tot stand gebracht is.

Zij wijst voorts op het gemis aan voldoende samenwerking en aaneensluiting. Coöperatie bij het behartigen van gemeenschappelijke belangen behoort tot de uitzonderingen. Ze noemt enkele gevallen op waarbij verenigingen met dit doel zijn opgericht, doch van enige invloed van betekenis, die door onderlinge samenwerking op de toestand van de landbouw zou worden uitgeoefend, is geen sprake.

In de door haar aangegeven „middelen tot herstel" zegt de commissie dat veel zal afhangen van de energie en de intelligentie van de landbouwers zelf en van de bekwaamheid van hen, die door hun maatschappelijke positie geroepen zijn om voor te lichten, te ondersteunen en te leiden. In het algemeen mag niet op staatshulp worden gesteund, maar in ieder bijzonder geval moet worden onderzocht of de staatsbemoeiing de gewenste werking zal uitoefenen, niet om zelf te scheppen of tot leven te wekken, maar om datgene te beveiligen wat het particulier initiatief wrocht en in het leven te houden wat toont levensvatbaar te zijn. De regeringszorg zal gericht moeten zijn op verspreiding van meer kennis, grondige verbetering van verschillende communicatiemiddelen, bevordering van een beter kredietwezen en organisatie van de vertegenwoordiging der landbouwbelangen en zo mogelijk op het behoud en de bevestiging van de eigen geërfde boerenstand.

De aanwijzingen en adviezen der commissie hebben de veranderde [023] houding, die van regeringswege daarna ten aanzien van de landbouw is aangenomen, bewerkstelligd. Door haar publicaties werd in het algemeen de aandacht gevestigd op de vele misstanden, welke ten aanzien van de landbouw en de boerenbevolking in die tijd bestonden. Deze bevolking zelf werd - waarschijnlijk mede daardoor - uit haar verslagenheid en lusteloze houding gewekt en de aanmoediging der regering werkte tot haar zelfwerkzaamheid mede.

De commissie volgde het systeem om, zodra zij een onderwerp behandeld had en daaromtrent een advies was opgesteld, dit ter kennis van de regering te brengen. Zodoende mocht zij bij het uitbrengen van haar eindrapport in 1890 constateren dat haar arbeid omtrent een zestal belangrijke vraagstukken reeds vruchten had gedragen. Het eerste daarvan was de *Wet van 23 juni 1889 betreffende maatregelen tegen knoeierijen in den boterhandel*, uitgevaardigd naar aanleiding van haar advies van 23 april 1887.

De commissie constateert in dit advies dat de vermindering van de reputatie der Nederlandse boter en de lage prijzen die deze boter, niet alleen in vergelijking met vroeger, maar ook in vergelijking met de produkten van andere landen, kon bedingen, voor een groot deel moet worden toegeschreven aan de knoeierijen, welke in de boterhandel worden bedreven. In een aantekening bij dit advies wordt vermeld, dat de prijzen van boter op de markt te Londen op 26 maart 1886 per cwt (50,8 kg) waren voor Normandische boter 130 sh., Italiaanse 120 sh., Ierse 114 sh., Amerikaanse 112 sh. en Friese 90 sh.¹⁾.

Denemarken was ons voor

Een onzer belangrijkste concurrenten op de Engelse markt was Denemarken. Men was hier, evenals bij ons, maar in nog ernstiger mate, getroffen door de zware concurrentie der nieuwe

i 1 shilling was toen ± 60 ct.

graanproducerende landen. Tot 1870 was Denemarken hoofdzakelijk een graanproducerend land. De consequentie der veranderde omstandigheden heeft men er volledig en vrij snel aanvaard door uitbreiding van de veehouderij. Aanvankelijk ging men in belangrijke mate over op vetweiderij, echter al spoedig gevolgd door het houden van melkvee. De graanteelt nam weliswaar af, maar toch niet in die mate als de toename van de melkveehouderij zou doen verwachten. Veel graan en andere akkerbouwproducten werden als veevoeder gebruikt, terwijl ook het in cultuur brengen van voorheen onvruchtbare grond en een betere bewerking de akkerbouw op peil hielden.

Door de oorlogen met Pruisen en Oostenrijk omstreeks het midden der vorige eeuw verloor Denemarken een belangrijk deel van zijn handelsrelaties in Duitsland en was het gedwongen zijn export van landbouwproducten meer op Engeland te richten, hetgeen mogelijk werd door de betere middelen van [024] vervoer en de grote behoefte die er in die tijd in Engeland vooral aan boter, vlees en eieren bestond.

In Denemarken heeft men spoedig begrepen dat de steeds sterker wordende industrialisering in de omliggende landen een grote behoefte aan veredelde landbouwproducten zou scheppen en men kan zeggen dat er in 1880, toen hier het eind van de landbouwcrisis nog lang niet in zicht was, reeds een nieuwe ontwikkelingsperiode op landbouwgebied was aangebroken. In ongeveer 15 jaar (1865-1879) was het exportoverschot van boter bijna verdrievoudigd (zie ook het staatje op blz. [43]), dat van eieren aanmerkelijk gedaald, maar het exportoverschot van rundvee was verdubbeld en dat van varkens en schapen vervijfvoudigd. De uitvoer van graan was in diezelfde tijd tot ongeveer de helft teruggelopen, maar de waarde van de landbouwexport was met 50 % gestegen ⁱ).

In ons land had de curve van de landbouwexport in diezelfde tijd een heel ander verloop. Onze boterexport verdubbelde weliswaar, maar men vergete hierbij niet dat boter en margarine in die tijd (tot 1891) bij de uitvoer onder één noemer werden gebracht. De kaasuitvoer nam van 1865 tot 1880 van ruim 32 mln. tot ruim 28 mln. kg af. Het exportoverschot van eieren veranderde in een importsurplus en dat van vlees en slachtvee steeg aanvankelijk, doch in 1879 was er ook van vlees en spek een importsurplus.

Het waren vooral de grote landgoederen, die men in Denemarken aantrof, waar zich de omzetting in veredelde landbouwproducten voltrok. De *Koninklijke Deense Landbouwmaatschappij (K.D.L.M.)* benoemde reeds in 1860 een zuivelconsulent. Dit was de later zo bekende *Dr. Segelcke* en ook de docenten *Fjord* en *Storch* hebben veel in het belang van de Deense zuivelbereiding gedaan. Dit neemt niet weg dat ook Denemarken de gevolgen van de Europese landbouwcrisis in de tachtiger jaren nog wel te dragen kreeg. Aanvankelijk koesterden vele Deense boeren nog de hoop dat export van graan naast die van veeteeltproducten mogelijk zou blijven, maar in 1883, aldus het betreffende F.A.O.-rapport, was deze droom voorbij en van 1883 tot 1889 aanvaardde men de consequentie dat men van graanexporterend, graanimporterend land was geworden. Dit werd bevorderd door de totstandkoming der coöperatieve melkverwerking (1882), waardoor ook de kleine boeren aan het moderne productieproces konden deelnemen.

Daar dit vrijwel uitsluitend boterbereiding betrof, kwamen er grote hoeveelheden ondermelk beschikbaar, waardoor de varkensmesterij (bacon) en de veehouderij sterk toenamen.

i Deze en andere gegevens omtrent de Deense landbouw zijn ontleend aan: Agricultural Development and Rural Reform in Denmark - F.A.O.-Rome, 1958.

Men kan zich afvragen wat de oorzaak van het verschil in ontwikkeling in die jaren met Nederland was. Een afdoend antwoord is hierop niet te geven. Enige aanwijzing ligt in de reeds genoemde maatregelen van de [025] K.D.L.M. Maar ook menen wij dat in ander opzicht enige aanwijzing ligt in de snellere hervorming en aanpassing in Denemarken in vergelijking met de gang van zaken in ons land. *L.J. van Hoorn Q¹¹⁾* zegt dat de Deense boer zich snel rekenschap heeft gegeven van de gewijzigde omstandigheden, wellicht ook dank zij de goede statistieken, welke voorhanden waren. Er werd al spoedig een beter en groter gebruik van krachtvoer en kunstmest gemaakt en het kleingrondbezit werd bevorderd door een wettelijke kredietregeling, die in 1880 tot stand kwam.

Bij dit alles dient niet vergeten te worden dat vanaf het begin der 19e eeuw het onderwijs in Denemarken beter geregeld was dan bij ons. In 1814 kwam een wettelijke regeling van het lager onderwijs voor kinderen van 6 tot 14 jaar tot stand. Waar de bevolking schaars was, werd op verschillende boerderijen les gegeven. Reeds in 1810 werd de eerste plaatselijke landbouwvereniging opgericht. Het waren vooral de notabelen en de geestelijkheid, die eraan deelnamen; de boeren waren nog ver in de minderheid, maar er werd veel gedaan om tot een democratisering en ontwikkeling van het platteland te komen. Dit had een politieke achtergrond, evenals de volkshogescholen, die omstreeks 1850 door pastor *Grundvig* gesticht werden; het een zowel als het ander heeft veel tot een betere ontwikkeling van de plattelandsbevolking bijgedragen.

In dezelfde tijd kwam het algemeen landbouwonderwijs tot stand. Vele boerenzoons en boerendochters (van 14 tot 22 jaar) bezochten de volkshogescholen, waardoor zij een bredere kijk op het leven, ook in economische zin, kregen. Veranderingen en verbeteringen in het bedrijf werden hierdoor gemakkelijker aanvaard en begrepen en men had het voordeel dat men, althans wat de zuivelbereiding betreft, niet vastzat aan traditionele bereidingswijzen en gewoonten, welke bij ons een vlugge modernisering ongetwijfeld in de weg hebben gestaan.

Daar komt nog bij dat men in Denemarken lang niet in die mate met knoeierijen in de boterhandel te maken heeft gehad als bij ons. Ons land ligt meer in de route der grote handelswegen van West-Europa en aangezien de boterexporthandel bij ons een oude traditie had en een deel hiervan zich in de zeventiger jaren ook met de productie van en de handel in margarine ging bezighouden, was hier de gelegenheid aanwezig voor knoeierijen op grote schaal, hetgeen een snelle verbetering op zuivelgebied ongetwijfeld in de weg heeft gestaan.

Bovendien heeft Denemarken vroegtijdig gewaakt voor de goede naam van zijn produkt; in 1885 kwam er een wet omtrent de bereiding van margarine tot stand. Het was daarmee het eerste land dat een wetgeving op dit gebied had. Volgens inlichtingen, verkregen van het *Ministerie van Landbouw en Visserij*, bevatte deze wet o.m. de bepaling dat alle kunstboter verpakt moet zijn in vaten, die duidelijk verschillen van botervaten en dat de margarineverpakking duidelijk gemerkt moet zijn met het woord „margarine“.

[026] In 1888 kwam er een belangrijke wijziging en uitbreiding van deze wet tot stand. Uit de toelichting bij dit voorstel blijkt, dat er in die jaren veel Nederlandse margarine in Denemarken geïmporteerd werd. Volgens de Deense minister, die deze voorstellen verdedigde, was de hoofdoorzaak van de problemen in Nederland te zoeken, omdat in dit land de margarinefabricage een grote betekenis gekregen had. „Een zodanige betekenis“, aldus de minister, „dat de positie van dit land als boterexporteur reeds geheel verdwenen is“.

Men klaagde er verder over dat Nederlandse boter en margarine als Deense boter verkocht werd en drong aan op een verplichte stempeling van de originele Deense boter.

Boterwet en botercontrole

De *boterwet*, die op initiatief der Landbouwcommissie in 1889 tot stand kwam en ten doel had de knoeierijen in de boterhandel tegen te gaan, heeft niet het resultaat opgeleverd dat de commissie ervan verwacht had. Volgens *Knapp* bleek al bij de behandeling van het betreffende wetsvoorstel in de Staten-Generaal dat het vele kamerleden te ver ging. Men stond nog op het standpunt dat de Staat zich geheel buiten het bedrijfsleven dient te houden. Sommigen zagen er een proeve van agrarische wetgeving met protectionistisch karakter in; anderen meenden dat het de prikkel om tot verbetering van het produkt te komen, zou doden. Noch het ene, noch het andere zat er echter bij voor. Het was alleen een poging om, zoals de toenmalige minister het in zijn antwoord aan de Tweede Kamer uitdrukte, een bepaalde tak van nijverheid tegen oneerlijke mededinging te beschermen en dus te trachten tot herstel der gestoorde rechtsorde te komen.

Hoewel de wet tot stand kwam, hebben zowel de redactie als de toepassing ervan tot teleurstelling geleid. Er was geen sprake van dat de boter het vertrouwen herkreeg, dat ze eertijds genoten had. Dit kon trouwens ook niet, want de wet was in hoofdzaak als een preventieve maatregel bedoeld en daartoe was het kwaad al veel te diep geworteld en waren de voordelen, die met het knoeien behaald konden worden, te groot. Toen in 1892 een enquête werd ingesteld naar de bemonsteringen welke ingevolge deze wet vanwege de politie-autoriteiten moesten plaats vinden, bleken deze enerzijds in aantal zeer gering te zijn, anderzijds bleek dat van de opgezonden monsters naar de beide proefstations resp. 18 en 35 % vervalste boter betrof.

Hoe erg de toestand daarna was, bleek uit een rapport van de *Vereeniging tot Bestrijding van Knoeierijen in den Boterhandel*. Van de 314 in 1900 genomen botermonsters bleek 95 % een surrogaat te zijn. Dit betrof de detailhandel van de zgn. potjesboeren, die in de grote steden hun vervalste waar langs de huizen ventten Q¹²)

[027] Ook in het buitenland waren intussen wettelijke regelingen tot stand gekomen om knoeierijen in de boterhandel tegen te gaan en ons land diende zich daarbij noodzakelijk aan te passen. Nadat het betreffende ontwerp van wet enige malen gewijzigd was, kwam er in 1900 een geheel nieuwe boterwet tot stand, welke in 1902 en 1908 enigszins werd gewijzigdⁱ). Deze wet stelt de bereiding van en de handel in margarine onder toezicht van speciaal daartoe aangestelde ambtenaren (Rijkszuivelinspectie), terwijl aan margarinefabrikanten en -handelaars de verplichting wordt opgelegd om zowel de waar als de verpakking van het opschrift „margarine” te voorzien, terwijl de opslag- en verkoopplaatsen eveneens een dergelijk opschrift moeten dragen.

Dit was echter niet voldoende om de moeilijkheden tengevolge van de verdenking van vervalsing, waaronder de Nederlandse boter stond, het hoofd te bieden. Waar de boterwet tekort schoot, trachtte men in eigen kring daaraan tegemoet te komen en er werd sterk geijverd om tot een garantie van onvervalstheid der geëxporteerde boter te komen. De moeilijkheid hierbij was aanvankelijk dat men met name in Engeland en België meend de eis te kunnen stellen dat boter een zeker gehalte aan vluchtige vetzuren moet hebben om als onvervalst te kunnen doorgaan.

i Inmiddels is deze wet opgeheven en zijn de belangrijkste bepalingen ervan overgebracht naar verordeningen van het Produktschap voor Margarine, Vetten en Oliën en het Produktschap voor Zuivel.

J. Mesdag (1850-1932)

Bij margarine en andere vetten is dit gehalte n.l. slechts gering en voldeed de onderzochte boter niet aan de gestelde norm, dan meende men met een vervalsing te doen te hebben. In Nederland kon men dit niet aanvaarden, daar uit onderzoekingen was gebleken dat in sommige streken van ons land en in bepaalde tijden van het jaar boter geproduceerd wordt, die evenmin aan de gestelde norm voldoet. Dit werd bevestigd door onderzoekingen welke *Dr. J.J.L. van Rijn* in 1898 naar aanleiding van een prijsvraag verrichtte Q¹³⁾

Nu ging het er dus om de buitenlandse afnemer er van te overtuigen, dat deze boter niettemin onvervalst was. Aanvankelijk heeft men daarbij gedacht aan een laboratoriumcontrole van opgezonden botermonsters door de landbouwproefstations en in het zuiden van het land heeft men dit systeem ook enkele jaren vanwege de botermijnen toegepast. Men kwam er hiermede echter niet, daar de waarborg voor onvervalstheid niet voldoende en de mogelijkheid om deze controle te ontgaan te groot was.

De gedachten gingen daarom in de richting van een aanvullende controle op het bedrijf van producent en handelaar om aan te tonen dat de onder deze controle staande boter niet vervalst kon zijn. Het waren vooral *J. Mesdag*, zuivelconsulent van de Friesche Maatschappij van Landbouw en *J. Rinkes-Borger*, voorzitter der Vereeniging tot Bestrijding van Knoeierijen in den Boterhandel, die er voor hebben geijverd om tot deze aanvullende controle te komen.

[028] De *Friesche Maatschappij van Landbouw* en de *Hollandsche Maatschappij van Landbouw* hebben als gevolg van dit streven, elk in haar gebied, in 1901 een *botercontrolestation* opgericht, waarna de stichting van soortgelijke stations in verschillende andere gewesten is gevolgd. Door deze botercontrolestations wordt een strenge bedrijfs- en laboratoriumcontrole uitgeoefend, terwijl de aangesloten bedrijven zich moeten verbinden geen andere boter of op boter gelijkende vetwaren te bereiden, voorradig te hebben, te vervoeren of te doen vervoeren dan die welke voldoet aan de eisen van artikel 1 der boterwet, waarin bepaald wordt dat boter het vetartikel is, waarin geen andere vetbestanddelen voorkomen dan die van melk afkomstig zijn. Bovendien stellen de botercontrolestations de eis, dat de aangeslotenen te goeder naam en faam bekend moeten zijn, terwijl een zwaar boetestelsel op overtredingen wordt toegepast.

Behalve van een gedeponeerd handelsmerk moet de boter voorzien worden van een controlemerk als hoedanig het vanaf 1904 door de regering beschikbaar gestelde *rijksmerk* gebezigd wordt.

Dit merk is met blauwe inkt op een bepaald soort papier gedrukt en moet direct na de bereiding op zodanige wijze op de boter worden aangebracht, dat het daarvan niet meer in zijn geheel te verwijderen is ⁱ⁾.

i Behalve bij in het klein omgepakte boter, omdat het dan op de wikkel is aangebracht.

[029] De botercontrolestations zijn in het algemeen opgericht door landbouw en zuivelorganisaties, daarbij gesteund door de belanghebbende bedrijven. Deze dragen gezamenlijk de kosten der controle en hebben het recht van vertegenwoordiging in de besturen, maar mogen daarin niet de meerderheid hebben.

Als vaststaand kan worden aangenomen, dat het hier summier aangegeven systeem der botercontrole, gesteund door het vanwege de Rijkszuivelinspectie uitgeoefende toezicht op de naleving der boterwet, het vertrouwen in de Nederlandse boter in het begin van deze eeuw hersteld heeft.

Betere techniek door fabriekmatige bereiding en meer samenwerking

Wij vermeldden reeds dat de Staatscommissie-Sickesz in haar eindrapport wees op het gemis aan voldoende samenwerking en aaneensluiting en dat coöperatie bij het behartigen van gemeenschappelijke belangen nog tot de uitzonderingen behoorde. Aanvankelijk beschouwde men de oplossing der moeilijkheden, waarin met name het veehoudersbedrijf zich bevond, hoofdzakelijk als een kwestie van technische aard. Dit bleek ook uit het standpunt dat de F.M.v.L. innam na kennisneming van het rapport der in 1878 naar Denemarken, Zweden en Sleeswijk-Holstein afgevaardigde commissie.

In datzelfde jaar verscheen er een werkje van de hand van *J. Rinkes-Borger Q¹⁴*), waarin deze er op wees „dat de toestand in onze landbouw hoogst ernstig was". Bij de zuivelbereiding bleef men met de ontwikkeling ten achter, men teerde te veel op oude roem. Op een internationale boterkeuring te Hamburg in 1877 kon slechts één monster Nederlandse boter de beoordeling „Jein" verwerven. Ook het verkopen van minderwaardige kaas voor betere hekelde *Rinkes-Borger*.

Het ontbrak volgens hem ook aan een stelselmatig [030] bereiding. Hij beval daartoe samenwerking van de kleine boeren aan, zoals dat in Zwitserland plaatsvond. Volgens dat systeem brengt een aantal van deze boeren de melk op één bereidingsplaats samen, waar een deskundige er het produkt uit bereidt. De boeren ontvangen van de opbrengst van het verkregen produkt ieder het hun toekomende deel, waardoor de kleine boer evenveel voor zijn melk ontvangt als de grote.

Hij beval ook het gebruik van de thermometer aan, benevens lectuur, onderzoekingen en proefnemingen om wetenschappelijk en praktisch vooruit te komen. Voorts wees hij op het funeste gevolg van het bestaande pachtstelsel. De pachttermijn achtte hij in het algemeen te kort, hetgeen technische verbeteringen op de boerderijen tegenhoudt.

Intussen ging het gesprek over de slechte zuiveltoestanden verder. In 1881 werd op het L.H.C. te Enschede ernstig geklaagd over de slechte omstandigheden, waarin de kleine zandboeren, vooral op de Veluwe, verkeerden. Te kort lopende pachten (drie tot vijf jaar), onvoldoende krediet, wildschade enz. zouden vele boeren tot verkoop van have en goed en tot emigratie hebben genooptⁱ).

i De belangrijkste emigratie vond plaats tussen 1881 en 1895, hoewel het aantal boeren daarbij niet groot was.

En 1883 wees *Rinkes-Borger* opnieuw op de wenselijkheid om, vooral in de akkerbouwstreken waar de veehouderij toenam, boter- en kaasfabrieken op te richten. In deze streken zou volgens hem de voorkeur moeten worden gegeven aan coöperatieve fabrieken van de belanghebbenden zelf.

In 1885 kwam op het L.H.C te Gouda de vraag aan

de orde of het oprichten van zuivelfabrieken wel in het belang van de veehouders was. Men wees op de ongelijkheid der melk (verschil in vetgehalte), waarvoor nog geen goed controlesysteem aanwezig was. Maar vooral werd als een bezwaar genoemd dat de boeren geen afvalproducten (ondermelk, karnemelk en wei) terug ontvingen. Blijkbaar had men hier leveranties aan melkinrichtingen en fabrieken van gecondenseerde melk op het oog. Er werd dan ook op gewezen dat fabrieken in Friesland (Bolsward en Sneek) wel nevenproducten terug gaven. Gesteld werd dat fabrieken volgens het coöperatieve stelsel dit met het oog op de veefokkerij ook moesten doen.

Een overeenkomstige discussie ontspoon zich het volgend jaar op het L.H.C. te Leeuwarden. Beschouwingen over de moeilijkheden in de landbouw en de middelen om daaraan het hoofd te bieden, wisselden elkaar af, maar in de toestand kwam niet veel verandering. Vooral bij de zuivelbereiding kwamen situaties voor, die veel stof tot kritiek leverden. In het *Verslag van den Landbouw van 1884* lezen wij dat het prijsverschil tussen goede en slechte boter steeds groter werd (*f* 10,- à *f* 12,- per 40 kg), maar toch bleef blijkbaar de produktie en de uitvoer van slechte (en vervalste) boter maar doorgaan. Het *Landbouwverslag van 1886* vermeldt het feit dat 2000 [031] vaten boter van de Londense markt moesten worden teruggenomen. „Meer dan ooit”, aldus het verslag, „is er gedurende 1886 in Friesland gesproken en geschreven over middelen ter verbetering van deze toestand; gedaan wordt er echter weinig”.

Begin tot herstel

Ook hier gold blijkbaar: „Wanneer de nood het hoogst is gestegen, is de redding nabij”. Op het reeds eerder genoemde L.H.C. in 1886 te Leeuwarden werd nog uitvoerig gedebatteerd over de vraag of men wel tot fabriekmatige zuivelbereiding moest overgaan en of het dan coöperatieve of particuliere fabrieken moesten zijn. Intussen bestond er van deze laatste al een vrij groot aantal, maar men vond toch dat de boer dan te weinig zeggenschap had. Men wilde echter ook geen te grote coöperatieve fabrieken „omdat dan de ene boer de andere niet kon controleren”. Fabrieken met ongeveer 100 koeien werden voldoende geacht. Hoewel men meende in een fabriek tot een beter gemiddeld produkt te kunnen komen, meende men toch op de boerderij het fijnste produkt te kunnen maken. Niettemin bleek hoe langer hoe meer dat de kwaliteit van het produkt - speciaal de boter - beter in een fabriek was te beheersen en verbeteren dan op de boerderij.

In hetzelfde jaar kwam de eerste werkelijke coöperatieve zuivelfabriek tot stand. Nadat enige boeren uit de omgeving van Warga, die tevoren hun melk verkochten aan de melkinrichting in de *Schrans* te Leeuwarden, daarmede geen overeenstemming over de prijs konden krijgen, werd besloten zelf tot de stichting van een zuivelfabriek over te gaan. *J. P. Wiersma Q¹⁵*) zegt hierover: „In de kring van deze boeren wekte de gedachte om zelf tot de stichting van een fabriek over te gaan en zich van de koopfabrieken los en onafhankelijk te maken, instemming en enthousiasme”. Dit enthousiasme voor het stichten van eigen fabrieken was echter in het begin lang niet overal aanwezig. Het ging aanvankelijk meer om de fabriekmatige verwerking der melk dan om dit voor gezamenlijke rekening te doen. Pas wanneer men zich niet goed behandeld vond door de particuliere fabrikant of wanneer er geen fabriek in de omgeving was, kwam men tot de stichting van een fabriek voor gezamenlijke rekening. Bovendien werd het

verschil tussen een coöperatieve en een particuliere fabriek toen lang niet zo scherp onderscheiden als later het geval was.

De totstandkoming van zuivelfabrieken is sterk bevorderd door de invoering van machinale ontroming der melk, waardoor een continu systeem van melkverwerking kon worden toegepast. Men had toen blijkbaar begrepen dat in de onbevredigende toestand van slechte kwaliteit en knoeierij op de beste wijze verbetering was te brengen door de melkverwerking niet langer op de boerderij, doch in een fabriek te doen plaats vinden.

[032] Omtrent de totstandkoming van *coöperatieve* zuivelfabrieken zegt *Dr. Ir. G. Minderhoud Q¹⁶*) dat van particuliere zijde onvoldoende initiatief werd getoond, zodat de boeren gezamenlijk de koe bij de horens moesten vatten. *Dr. Z. W. Sneller* merkt hieromtrent op: „De lage prijzen, die de boter en kaas, welke op de boerderijen (in Friesland) werden gemaakt, opbrachten, leverden verlies op. De moderne fabriekstechniek opende perspectieven, doch de particuliere ondernemers, die overgingen tot het stichten van zuivelfabrieken, waren te klein in aantal en lieten te lang op zich wachten om de zaken op hun beloop te kunnen laten. De boeren waren daardoor gedwongen om zelf de zaak aan te pakken”.

Voor het stichten van coöperatieve fabrieken was een bepaalde inspanning nodig in de vorm van het bijeen te brengen stichtingskapitaal, maar ook moest men wennen aan de gedachte om in gezamenlijke verbondenheid en voor gezamenlijke rekening een onderneming te drijven. Bij de individualistische inslag, die boeren in het algemeen eigen is, was dit laatste misschien nog de grootste stap. *Croesen* zegt hiervan: „Het uitgeven van enkele duizenden guldens voor het inrichten van een boterfabriekje was een gebeurtenis van belang; zulke uitgaven te moeten doen met anderen tezamen, zodanig dat de waar, die men voor zijn geld kreeg, niet aan het individu behoorde, maar aan de gemeenschap en dan het beheer over die inrichtingen, over de eigen gewonnen melk en de daaruit verkregen produkten in handen van anderen te moeten geven, was een heel nieuw gezichtspunt in het leven van deze, in heel andere begrippen grootgebrachte, plattelandsbewoners”.

Ook het beschikken over voldoende kapitaal was in die tijd geen gemakkelijke opgave. Het systeem der onderlinge boerenleenbanken was er nog niet en particuliere banken voelden er niets voor om aan de boeren - vooral wanneer het huurboeren betrof - geld te lenen. Gelukkig waren de landeigenaren en notabelen de moderne wijze van melkverwerking meestal goed gezind, waardoor dezen vaak steun verleenden om tot de stichting van coöperaties te komen. Meestal werd het benodigde geld verkregen door de plaatsing van een obligatielening. Deze werd gedekt door een onbepaalde aansprakelijkheid, die de leden der vereniging op zich namen. Dit systeem en de verplichting der leden om alle geproduceerde melk, met uitzondering van hetgeen voor eigen gebruik op de boerderij nodig is, aan de fabriek af te leveren, heeft de financiering en daardoor de oprichting en het welslagen van de meeste coöperaties mogelijk gemaakt.

De negentiger jaren

Het dieptepunt van de boter- en kaasprijzen lag omstreeks 1895. Als gemiddelde boterprijzen vinden wij genoteerd per kg: [033]

Jaar	Boternotering Leeuwarden (archieff F.N.Z.)	Botermijn te Maastricht
1880	f. 1,44	
1885	„ 1,23	
1890	„ 1,12	
1895	„ 1,01	f. 1,06
1900	„ 1,12	„ 1,15
1905	„ 1,22	„ 1,25
1910	„ 1,31	„ 1,30
1915	„ 1,86	„ 1,75

De laatste cijfers zijn ongetwijfeld beïnvloed door de oorlogsomstandigheden van 1914-1918. Overigens moeten wij hierbij opmerken dat de Leeuwarder prijzen geen gewogen gemiddelden zijn. Dit is wel het geval met de prijzen van Maastricht, waardoor deze ongetwijfeld zuiverder zijn. Wij ontleenden deze aan *Mr. J. J. Wintermans Q¹⁷*), die ze berekende uit de gemiddelde opbrengst van de op de botermijn te Maastricht verkochte boter.

Het algemene prijsverloop van kaas is niet zo gemakkelijk na te gaan, omdat de kaasprijzen op verschillende markten en op verschillende wijzen tot stand komen.

In het *Nederlandsch Landbouwweekblad* van 22 oktober 1904 komt een grafiek voor van (hoogste) kaasprijzen vanaf 1880, waarvan die van *Bodegraven* voor Goudse kaas van 10-15 kg het meest representatief lijken.

Deze waren f. 74,-	1895	f. 64,-
1885 „ 58,-	1900	„ 66,-
1890 „ 68,-	1903	„ 66,-

De prijzen van Edammer kaas, berekend naar gegevens van het *Gemeentearchief te Alkmaar*, gaven het volgende globale beeld per 100 kg in:

1880	f. 79,-	1900	f. 57,-
1885	„ 56,-	1905	„ 63,-
1890	„ 59,-	1910	„ 67,-
1895	„ 51,-		

In het begin der negentiger jaren waren er nog verschillende andere tegenwerkende krachten die het boerengezin bedreigden. Tengevolge van het in die jaren heersende mond- en klauwzeer werden door verschillende landen de grenzen voor ons vee gesloten. Ook in de akkerbouw wilde het nog [034] niet vlotten.

Het verloop der prijzen op de Groninger beurs noemden wij reeds op blz.[017]. Ook hiervan lag het dieptepunt omstreeks 1895. *Sneller* wijst er op dat de toestand van de huurboeren, „het land bebouwende van een heer, die de noden zijner pachters kende en met vaderlijke welwillendheid temidden van hen woonde“, redelijk wel was. Maar boeren die hun land tegen hoge prijzen hadden gekocht en dit met een zware hypotheek moesten belasten, werden vaak ge-

dwongen hun hoeve te verkopen en pachtboer te worden of op andere wijze hun brood te gaan verdienen.

In diezelfde tijd (omstreeks 1890) was er, vooral in het zuiden van het land, een ernstig streven naar beschermende rechten. Men voelde zich bedreigd door de invoer van goedkoop buitenlandse graan en grondstoffen voor de margarine. In 1880 en 1895 zijn er voorstellen in deze richting in de Tweede Kamer aanhangig geweest, maar afgestemd.

In het *Nederlandsch Landbouweekblad* van 22 december 1894 besprak *Rinkes-Borger de* kwestie der invoerrechten. Hij zegt in theorie vrijhandelaar te zijn, maar in de praktijk is dit niet altijd vol te houden. Hij wijst op de concurrentie van de margarine, waarvan de grondstoffen vrij kunnen binnenkomen, terwijl er op het binnenlands „geslacht" een accijns van 10 % moet worden betaald.

Definitief herstel

Omstreeks 1895 begon zich in het algemeen een opgaande ontwikkeling in de conjunctuur voor te doen. Er was echter al eerder vooruitgang door eigen werkzaamheid. Zo werd er in 1890 op het L.H.C. te Goes al uitvoerig gesproken over de bevordering der landbouwcoöperatie waarbij men vooral aankoop- en kredietcoöperaties op het oog had.

Het een met het ander in verband brengende, moet dit van groot belang worden geacht.

Door de toenemende voorlichting en het landbouwonderwijs kwamen de boeren tot een meer intensieve bedrijfsvoering, waardoor meer kunstmest en krachtvoer nodig was. Aanvankelijk betrof men deze artikelen algemeen van de handel, al of niet in ruil voor produkten van de boerderij, en niet zelden traden deze handelaren ook als geldschieter op door bijv. het krachtvoer en de kunstmest, die de boer in de winter en het voorjaar nodig had, in de zomer met de levering van melk of boter en kaas te verrekenen. Het lag dus wel voor de hand dat de coöperatieve gedachte, eenmaal ingang gevonden hebbende, ook op dit gebied toegepast werd.

De eerste coöperatieve aankoopvereniging was trouwens al in 1877 opgericht en deze bleek een goede levensvatbaarheid te hebben. In 1896 werd de eerste coöperatieve kredietvereniging (boerenleenbank) opgericht om, zoals *Minderhoud* zegt, het ten plattelande uitermate onbevredigende kredietwezen in betere banen te leiden. Deze schrijver zegt verder dat de eerste coöperaties [035] haar ontstaan overwegend dankten aan de nood der boeren of aan de behoefte aan verweer tegen machten, waartegen zij zich individueel niet opgewassen voelden.

Het behoeft niet te verwonderen dat er in die tijd toch ook nog vele twijfelaars waren. Het was ook geen kleinigheid om, van de sedert eeuwen bestaan hebbende toestand van zoveel mogelijk zichzelf te helpen, nu over te gaan op het „gezamenlijk doen". Maar de omstandigheden dwongen er toe. Het landbouw- en veeteeltbedrijf moest volgens de nieuwere wetenschappelijke inzichten gevoerd worden, wilde men tot een betere toestand komen. Velen vonden de stap naar de gezamenlijke melkverwerking in een coöperatieve fabriek te groot en bepaalden zich aanvankelijk tot de levering van hun melk aan een particulier bedrijf of aan een bedrijf, dat door enkele collega-boeren voor onderlinge rekening gedreven werd. In de omgeving der steden gingen particuliere ondernemers zich met de consumptiemelkdistributie bezig houden.

In vele, vooral melkarme, streken bestond echter van particuliere zijde geen of weinig belangstelling voor het stichten van zuivelfabrieken. Aanvankelijk kwam er, voornamelijk in het oosten van het land, wel een aantal particuliere handkrachtboterfabriekjes tot stand, die meestal door boterhandelaren gesticht werden, doch deze konden, toen het stichten van stoomfabrieken meer en meer toenam, de strijd om het bestaan niet volhouden.

J. Mesdag, sedert 1889 zuivelconsulent der F.M.v.L., bepleitte op het in 1896 te Sneek gehouden L.H.C. strenge controle op de kwaliteit en betaling naar vetgehalte der aan de fabriek geleverde melk. De betaling naar vetgehalte achtte hij mogelijk, doordat hiervoor nu een snelle en met weinig kosten gepaard gaande methode bestond ¹⁾. Ook pleitte *Mesdag* sterk voor een controle der productie van de afzonderlijke koeien, opdat de veehouder beter zijn vee leert kennen en dit volgens de erfelijkheidsleer kan selecteren op het geven van veel en vetrijke melk. Verder zegt hij: „Goed ingerichte en goed beheerde coöperatieve zuivelfabrieken kunnen (dus) een belangrijke factor zijn tot verheffing van de boerenstand in het algemeen.

De boer en vooral de boerin worden ontheven van veel werk, dat goedkoper en beter door anderen kan worden verricht. De coöperatieve zuivelbereiding kan ook in andere opzichten een middel zijn tot verbetering van de maatschappelijke positie van de boerenstand. De samenkomsten van de leden van een coöperatie op geregelde tijden, om kennis te nemen van de stand van hun gemeenschappelijk bedrijf, leidt onwillekeurig tot bespreking van andere onderdelen van het bedrijf en samenwerking, ook op ander gebied".

Overigens gaf *Mesdag* duidelijk als zijn mening te kennen dat er een nauw verband bestaat tussen het effect van de coöperatie enerzijds en de algemene ontwikkeling van de betrokkenen anderzijds. Waarschijnlijk als [036] een reactie daarop werd op een volgend congres te Breda gepleit voor uitbreiding van het lager landbouwonderwijs door bevoegde leerkrachten.

Nabeschouwing

Na een bloeiperiode in het midden der vorige eeuw trad er in de landbouw een verval in door een sterke wijziging in het bedrijfsleven (stoom als drijfkracht) waaraan men zich niet tijdig kon of wilde aanpassen. Dit leidde tot een ongekende crisis, die vele boeren tot de rand van het faillissement of daarover heen bracht. De crisis werd verscherpt doordat de boer alleen stond tegenover machten, die hij niet aan kon. Knoeierijen met zijn produkten en later ook met artikelen, die hij voor zijn bedrijf nodig had, zoals kunstmest en krachtvoeder, verergerden de toestand.

Niet het minst door het werk der *Staatscommissie voor den Landbouw* (1886-1890), die de werkelijke toestand blootlegde, werden velen overtuigd van de achterlijke en slechte toestand waarin de landbouw in die tijd verkeerde. Regering en volksvertegenwoordiging kwamen tot het inzicht dat men de boeren niet langer aan hun lot kon overlaten. Ook de landbouworganisaties hebben in die tijd aangetoond dat de omstandigheden andere maatregelen eisten. Wij noemen hier de aanstelling van zuivelconsulenten, die aanvankelijk overal in dienst der gewestelijke maatschappijen van landbouw waren. Ook de overheid wijzigde haar passieve houding. Er werden maatregelen genomen, niet van beschermende aard en niet bedoeld als dwang van bovenaf, maar men bepaalde er zich in hoofdzaak toe voorlichtend en leidinggevend - vooral op technisch gebied - op te treden. Dit was goed gezien, want daardoor kwam ook de boer zelf tot activiteit; aanvankelijk nog aarzelend, maar spoedig werd de leiding dankbaar aanvaard. Voorgegaan door vooruitziende en terzake kundige personen werden op velerlei gebied coöperaties en verenigingen van meer algemene aard opgericht; alle met het doel het belang van de boer te dienen. *Koenen* zegt hieromtrent: „Na de periode van ellende kwamen na 1895 een kentering en herstel". Hij wijst hiervoor een tweetal oorzaken aan, n.l.: een geleidelijke omkeer in de conjunctuur, d.i. het complex van economische omstandigheden waaronder in die tijd gewerkt werd, maar vooral ook

i Blijkbaar had hij hier het vetgehalte-onderzoek volgens Gerber op het oog (Zurich, 1892).

de energie van de boerenstand zelf, gesteund door een voortreffelijke wijze van overheidsbemoeiing, tot een verhoogd nuttig effect gebracht door een krachtig en gezond verenigingsleven op landbouwgebied, meer en meer op coöperatieve grondslag.

De totstandkoming van deze zelfwerkzaamheid der boeren was van grote betekenis, want zij hebben zichzelf daardoor een plaats in het economisch [037] leven van ons land veroverd, die zij van tevoren niet hadden. Van oudsher was het voor de boer een vanzelfsprekende zaak, dat hij de produkten van zijn bedrijf voor eigen gebruik bestemde. Wat hij over had, werd aan handel of particulieren verkocht en van het daarvoor ontvangen geld financierde hij zijn huishouding en zijn bedrijf. Wij wezen er reeds op dat dit overschot voor verkoop aan anderen in het zgn. „aloude zuivelgebied" veel groter was dan in de zandstreken, waar minder overbleef voor de verkoop. Daardoor was het leven der zandboeren, die in het algemeen ook over veel kleinere bedrijven beschikten, veel soberder dan dat der boeren in de kleistreken.

Toen het ambacht na de Franse revolutie in West-Europa een heel ander karakter kreeg en er - aanvankelijk kleine - industrieën begonnen te ontstaan, ondervond ook de boer daarvan de gevolgen. In directe of indirecte zin werd hij de leverancier aan deze industrieën en de werkers daarin. De kleine omvang van zijn bedrijf en zijn geïsoleerde woonplaats en vooral, wat de melk betreft, de sterke bederfelijkheid van zijn produkt, brachten hem door deze ontwikkeling in een afhankelijke positie van andere groepen der bevolking, die in zijn produkten handelden of deze in hun industriële bedrijven verwerkten.

Voor de Nederlandse boer kwam daar de moeilijkheid bij dat in ons land sedert eeuwen handel en scheepvaart domineerden en de landbouw sinds de helft der vorige eeuw tot aan de negentiger jaren aan zichzelf werd overgelaten. Gezien het grote aantal boeren over het gehele land verspreid, hun kleine bedrijven en de geringe samenhang, welke er onderling bestond, kon het niet anders of zij moesten bij de ontwikkeling die zich in andere bedrijfstakken voerde meer en meer in een nadelige positie komen.

De maatschappijen van landbouw, die na de opheffing der landbouwcommissies de zorg voor de boerenstand op zich genomen hadden, deden wel wat zij konden om maatregelen in het belang van de landbouw te bevorderen, maar daarmee was de positie van de boer als zodanig te midden van de zich ontwikkelende handel en industrie niet met deze op een zelfde peil gebracht. Dit kon alleen tot stand komen door onderlinge samenwerking van de boeren in economische zin, waardoor zij over bedrijven en instellingen konden beschikken, die hen in staat stelden om op gelijke voet met de andere groepen der samenleving zaken te doen.

Door de coöperatie gesteund door doeltreffende maatregelen van de overheid, vnl. inzake voorlichting, onderwijs en controle, kwam de boer een stapje hoger op de maatschappelijke ladder. Hij breidde zijn belang in verticale zin uit, waardoor hij enerzijds langer zeggenschap over zijn produkt behield, anderzijds betere controle kreeg over hetgeen hem geleverd werd. Op deze wijze kreeg hij ook een groter aandeel in het bedrag dat door de consument voor zijn produkten besteed wordt.

HOOFDSTUK II

[039] De ontwikkeling der zuivelbereiding in de verschillende delen van ons land

In het vorige hoofdstuk hebben wij gezien welke de omstandigheden waren waarin de melkveehouderij en zuivelbereiding in de laatste helft van de 19e eeuw waren komen te verkeren en met welke moeilijkheden men vooral tussen 1876 en 1895 te kampen had. Na deze periode waren het voornamelijk drie factoren die ertoe medegewerkt hebben dat er verbetering in de toestand kwam.

Ten eerste was dit de opleving der algemene economische omstandigheden in West-Europa en de grotere vraag naar zuivelproducten welke hiervan mede het gevolg was.

Ten tweede was de regering ertoe overgegaan het landbouwonderwijs en de landbouwvoorlichting in sterke mate te bevorderen en in het algemeen maatregelen te nemen, die gunstig voor de landbouw waren. In 1898 werd een directoraat-generaal voor de landbouw ingesteld en werden er maatregelen genomen om knoeierijen bij de verhandeling der produkten en bedrijfsbenodigdheden definitief uit te roeien. Men liet de uitvoering hiervan zoveel mogelijk aan de belanghebbenden zelf over, hetgeen mogelijk was doordat dezen zich meer en meer gingen organiseren.

Ten derde ontstond er op verschillend gebied zakelijke samenwerking der boeren in coöperatieve zin, met name op het gebied der zuivelbereiding, de aankoop en verwerking van veevoeder en kunstmest, de kredietverschaffing en de mogelijkheid tot veilig en lonend sparen.

In verband met de strekking van dit geschrift willen wij thans nagaan hoe de ontwikkeling der coöperatieve zuivelbereiding heeft plaats gehad en hoe deze zich in de onderscheiden gewesten van ons land voltrokken heeft. Drie vragen drongen zich bij het overdenken van een en ander het meest aan ons op, n.l.: hoe kwamen die eerste zuivelfabriekjes tot stand, hoe ontwikkelden zij zich en wie waren degenen die het initiatief tot de oprichting namen. Tevens willen wij trachten te verklaren waarom deze ontwikkeling in de ene streek wel en in de andere streek niet of onder een heel andere vorm tot stand kwam. Wij zullen daarbij hier en daar nog wel eens verder moeten terug grijpen of naar latere jaren moeten doorgaan dan aan de grenzen van dit geschrift algemeen gesteld zijn.....

[066] Drenthe

In de provincie Drenthe was *Harm Tiesing* een der beste kenners van het platteland, althans zeker van het oostelijk deel ervan. Veel van hetgeen hij waarnam, heeft hij in talloze geschriften en krantenartikelen neergelegd. „Door in de meest uiteenlopende periodieken over Drentsche toestanden te schrijven, heeft hij veel bijgedragen tot het ontstaan van een juister beeld van zijn streek bij het grote publiek”, aldus de Wageningse hoogleraar *Dr. C. H. Edelman*, die de geschriften van *Tiesing* over de landbouw en het volksleven van oostelijk Drenthe verzameld en samengesteld heeft in een lijvig boek Q¹⁸).

Op blz. 195 en 196 van dat boek vinden wij hetgeen *Tiesing* over de boterbereiding op de boerderij te zeggen heeft. „Het ontbrak aan kennis en technische middelen om een behoorlijk product te maken en vooral voor de kleine boeren was dit onmogelijk”. „In elk gehucht”, aldus *Tiesing*, „woonden minstens één, in een kerkdorp twee of drie boterhandelaren, „boterdragers” genoemd. De boterhandel was ruilhandel, waarbij de boerin de kruidenierswaren voor haar boter ontving. In gunstige gevallen was er nog een geldelijk overschot”.

„Toen omstreeks 1880 pogingen in het werk werden gesteld om boterfabrieken op te richten, was de strijd daartegen groot. De Drentsche boerinnen konden het niet geloven, dat heren, die niet in het landbouwbedrijf waren opgevoed, de botermakerij beter zouden kennen dan zij en zij waren wantrouwend in zover, dat zij de voorgangers inzake deze verbetering in het landbouwbedrijf beschouwden als mensen, die bij de voorgestelde nieuwe werkwijze hun eigen beurs zouden vullen. Nadat de eerste fabriek in *Erm* (gem. Sleen) was opgerichtⁱ), kwamen van de melkleveranciers aldaar gunstige berichten los. In Borger werd de tweede fabriek opgericht, al was het geld voor de kosten moeilijk te vinden. Bij de betaling van 2½ cent per liter, waarbij men de ontroomde melk terugontving, won de overtuiging veld, dat de melk, mits goed bewerkt, meer waarde had dan tot dien tijd gebleken was”.

„De moeilijkheden waren echter niet ineens overwonnen. In de vergaderingen der aandeelhouders en melkleveranciers bleek telkens tegenstand. Maar de leiders der vergaderingen, zelf geen veehouders, waren de boeren wel eens te slim af en zij wonnen het pleidooi, waarover de boeren zich later verheugden. De afstanden van de veraf wonenden gaven aanleiding tot het oprichten van kleine fabriekjes met handkracht in allerlei kleine gehuchten. [067] Deze moesten weer verdwijnen. Dat ging gemakkelijker toen men in de grotere dorpen begon met stoom als drijfkracht in te voeren. De melkprijzen liepen hier zo omhoog, dat de kleine fabrieken het tegen de grotere niet konden volhouden”.

Uit het bovenstaande mogen wij afleiden dat de boeren in de stichting van deze eerste fabriekjes maar weinig aandeel hebben gehad. Ze werden gesticht óf door particulieren, óf door notabelen uit het dorp en omgeving, die de noodzakelijkheid om over te gaan tot fabriekmatige verwerking van de melk blijkbaar beter inzagen dan de boeren zelf.

Ongetwijfeld had een te geringe ontwikkeling der boerenbevolking hierop invloed.

Tiesing zegt hiervan dat de lagere scholen op het platteland in Drenthe gedurende de zomermaanden nog niet half bevolkt waren, omdat de meeste kinderen op de akker moesten helpen, schapen moesten hoeden e.d.

„De verandering, welke door de boterfabrieken in de boerenbedrijven werd gebracht”, zegt *Tiesing* verder, „was enorm. Vooreerst nam het op geregelde tijden melken toe; daarop volgde een verbeterde veevoeding en een vermeerdering van het aantal melkkoeien. Arbeiders, wier ouders nimmer een melkkoe in de stal hadden, werden nu houder van twee, drie melkkoeien. Kleine bedrijven kwamen er door tot grotere ontwikkeling. Door de vermeerderde behoefte aan hooi en stro als veevoeding in de winter werden de huurprijzen van groen- en bouwlanden hoger en het toenemend algemeen gebruik van kunstmeststoffen werd een der voornaamste factoren van de verbetering van het landbouwbedrijf en de veehouderij”.

Ook *J. Homan*, oud-secretaris van het *Drentsch Landbouw-Genootschap (D.L.G.) Q¹⁹*), zegt dat de boeren aanvankelijk maar weinig meededen. Het doel van het D.L.G., dat in 1844 opgericht werd, was de landbouw en veeteelt, op hoger peil te brengen. In het bestuur had echter geen enkele boer zitting. In de vergaderingen van het Genootschap werden verschillende landbouw- en veeteeltkundige vraagstukken besproken, maar de „zuivel” kwam pas in 1852 ter sprake bij het uitschrijven van een prijsvraag over de beste wijze van boter maken.

i Volgens verkregen inlichtingen zou dit fabriekje in 1893 tot stand zijn gekomen, nadat te Rolde in het logement van *Ottens* een lezing over zuivelbereiding was gehouden door de Gelders-Overijsselse zuivelleraar *Van Weijdom Claterbos*. *Ottens* luisterde mee wat deze hierover te zeggen had en hij werkte er krachtig toe mede dat er te Erm een fabriekje tot stand kwam.

In 1887 kwam de fabriekmatige zuivelbereiding ter sprake aan de hand van een rapport van een commissie uit het D.L.G. over de roomboterfabriek van *J. J. Swart* te Klooster-Anjum. Deze had met nog twee boeren een fabriekje opgericht en kocht van vier boeren de melk bij. De commissie was eenparig van mening dat de kwaliteit van de fabrieksboter beter was dan die met de hand gekarnd. De fabrieksboter bevatte minder karnemelk en water en was daardoor duurzamer. *Swart* verkocht al zijn boter *f* 2; à *f* 3, per 50 kg boven de hoogste notering, terwijl hij vroeger met *f* 4,- daar beneden genoeg moest nemenⁱ).

Het rapport bevat zeer nauwkeurige [068] gegevens omtrent de fabriek van *Swart* en werd in een vergadering van het D.L.G. besproken. In deze vergadering werd de fabriekmatige boterbereiding krachtig verdedigd door *J. Rinkes-Borger*ⁱⁱ), directeur van een zuivelfabriek te Leiden, die als gast aanwezig was. Hij berekende dat er in Drenthe ongeveer 40.000 koeien waren, die gemiddeld 80 kg boter per jaar leverden. Tezamen dus 3.200.000 kg. Zou men de prijs van deze boter door het leveren van betere kwaliteit 10 ct. per kg naar boven kunnen brengen, dan zou dit een voordeel opleveren van ? 320.000,-. „De Drentsche boter“, aldus *Rinkes-Borger*, „is verdrongen door de kunstboter. Er moet een nieuw afzetgebied worden gevonden, waarbij betere kwaliteit voorop moet staan. Daartoe is fabriekmatige boterbereiding de oplossing“.

Blijkbaar maakte een en ander de meeste indruk op de boeren in De Wijk, want op 20 januari 1888 werd onder leiding van de toenmalige voorzitter van het D.L.G., *W.J. Boelken*, een vergadering te De Wijk gehouden om te komen tot de oprichting van een boterfabriek. De plaatselijke landbouwvereniging had blijkbaar de koe bij de horens gevat, want er was toen reeds een commissie naar de boterfabriek te Elsloo van *Mr. L. G. Verwer* geweest om poolshoogte te nemen. Men kwam tot de conclusie dat, wanneer er één plaats was waar de fabriekmatige boterbereiding kans van slagen zou hebben, dit *De Wijk* moest zijnⁱⁱⁱ).

Het was vooral *J. Blom*, koopman te Meppel, die er vanaf het begin voor geijverd heeft dat er een coöperatieve en geen particuliere fabriek zou komen. Toch ging het nog niet zo vlot, want er was ook nogal wat tegenkating en aarzeling. Zo was een der vooraanstaande boeren, *R. Nijssingh*, een groot voorstander, maar hij wilde in de winter zijn melk op de boerderij blijven verwerken, opdat zijn dochters bekend zouden blijven met de boterbereiding. In de commissie, die de stichting van een fabriek moest voorbereiden, vonden wij o.m. de namen van *J. Blom* te Meppel, *W. Arends* te Ruinerwold, *C. Baron de Vos van Steenwijk* en *R. Nijssingh* te De Wijk.

Op 6 april 1888 kon zij aan de algemene vergadering van het D.L.G. rapporteren, dat een fabriek te Rogatsluis tot stand zou komen, waarvoor - onder voorbehoud - reeds grond was aangekocht, terwijl de melk van 300 koeien was toegezegd en *f* 10.000,- oprichtingskapitaal beschikbaar was. De rechtsvorm zou een coöperatie met aandelen zijn, terwijl alleen melkvee-houders aandeelhouder zouden kunnen zijn. Dit laatste kon niet gestand worden gedaan, omdat men *J. Blom* te Meppel als voorzitter wilde hebben, waartoe de statuten al direct gewijzigd moesten worden. De bouw van de fabriek kostte *f* 10.200,- en ze werd op 21 januari 1889 in werking gesteld.

[69] In sommige gevallen kwamen fabriekjes uit eigen initiatief der boeren zelf en dan uiteraard van enkelen hunner, tot stand, maar ook gebeurde het wel, dat neringdoenden er de

i Gegevens hieromtrent werden verkregen door *J. Tuinstra*, directeur van de C.Z. te Rogat.

ii Eerder genoemd.

iii Het volledige rapport dezer commissie werd opgenomen in de *Meppeler Courant* van 21 juni 1888

schouder onder zetten. Dit was o.a. het geval te Oosterhesselen, waar men een particulier fabriekje in een coöperatie wilde omzetten. Na enkele mislukte pogingen hiertoe pakte molenaar *Strick* de zaak aan en slaagde erin tot een goed einde te komen. Later ondervonden de erfgenamen van *Strick* hiervan de nadelige gevolgen, want de boeren begonnen toen ook met een coöperatieve graanmalerij.

Handkrachtfabriekje van Holthen (Beilen) ca. 1900

Menigmaal gebeurde het ook dat de notabelen in een dorp het initiatief namen. Het fabriekje te Grolloo kwam tot stand door de stuwende kracht van de godsdienstonderwijzer *J. Boerema* en dokter *A. J. Somer*, die beiden ook een leidende rol speelden in de oprichting van de Bond van Coöperatieve Zuivelfabrieken in Drenthe.

Een ander voorbeeld van de wijze waarop coöperatieve zuivelfabrieken tot stand kwamen, is het geval te Sleen, in oostelijk Drentheⁱ). Hier was een particuliere fabriek, die het eigendom was van de *Gebr. Jacobs*. Ook in Noord-Sleen en Erm waren fabriekjes. Deze waren weliswaar in handen der boeren, maar men gevoelde zich toch, wat de afzet betrof, te zeer afhankelijk van de handelaren.

Hoewel de familie *Jacobs* in Sleen hoog aangeschreven stond, voelde men zich hieraan toch te zeer gebonden, hetgeen mede veroorzaakt werd door het feit, dat *Jacobs* ook handelaar in veevoeder en textielwaren was. Zo kwam men tot overleg met de boeren uit de omliggende dorpen en gehuchten, waarvan het gevolg was dat de fabriek van *Jacobs* werd overgenomen en de kleine fabriekjes in de omgeving verdwenen. Dat deze concentratie nogal wat tijd vorderde, blijkt uit het feit, dat deze pas in 1903 tot stand kwam, terwijl men daar in de jaren '90 al mee begonnen was. Waarschijnlijk, aldus onze berichtgevers, waren de moeilijkheden om aan geld en betrouwbare adviezen te komen hiervan wel mede de oorzaak.

Met deze gevallen van totstandkoming van coöperatieve zuivelfabrieken in Drenthe menen wij te kunnen volstaan. Wat De Wijk betreft zien wij dat het Drentsch Landbouw-Genootschap en waarschijnlijk nog meer de plaatselijke landbouwvereniging hierin een belangrijk

ⁱ Volgens mededelingen van *J. Groothuis* en *H. Eising*, beiden oud-voorzitter der fabriek te Sleen, aan *Tj. W. Boyenga* te Assen.

aandeel gehad heeft, maar ook enkele vooraanstaande personen, t.w. een handelaar, een landeigenaar en enkele in deze omgeving wonende grote boeren hebben er de leiding in gehad.

[070] De aanleiding tot de oprichting der fabriekjes kan als volgt worden aangegeven: de slechte en ongelijke kwaliteit van de boerenboter; mede daardoor de afhankelijkheid van de handel; de ruilhandel, welke daarvan het gevolg was.

Het zou onjuist zijn te zeggen, dat deze ruilhandel alleen nadelig was voor de boeren. Ook de winkelier zat vaak overhoop met de vele kleine hoeveelheden slechte boter van ongelijke kwaliteit en samenstelling. We zien dat ook in andere delen van het land en hieruit valt te verklaren, dat deze er vaak toe medewerkte om tot een betere wijze van verwerking der melk te komen.

Het D.L.G. was zich blijkbaar wel bewust van de grote betekenis der verbetering van de zuivelbereiding voor de Drentse boerenstand. In 1891 werd besloten om aan elke jongen of meisje, die de zuivelschool te Bolsward zou bezoeken, een bijdrage van f 50,- uit de kas van het Genootschap te geven.

J. J. van Weijdom Claterbos, zuivelleraar van de Geldersch-Overijsselsche Maatschappij van Landbouw, hield op verschillende plaatsen lezingen over de zuivelbereiding. In 1893 werd door hem een cursus te Ruinen en in 1894 een te Rolde gegeven.

J.J. Van Weijdom Claterbos (1842 – 1909)

Deze cursussen waren in hoofdzaak op de verbetering der boterbereiding op de boerderij gericht en ze werden [71] dan ook hoofdzakelijk door vrouwelijke leerlingen gevolgd. Een toenemend gebruik van handcentrifuges op de boerderijen was daarvan het gevolg, maar niettemin werden in vele dorpen boterfabriekjes opgericht. *Van Weijdom Claterbos* propageerde hierbij het Limburgse systeem, nl. de bouw van handkrachtfabriekjes; anderen stonden met stoom gedreven fabrieken voor.

Een moeilijkheid bij de sterk toenemende fabriekmatige boterbereiding was gebrek aan voldoende deskundig personeel. De wijze van werken in de fabrieken en de zindelijkheid lieten daardoor vaak veel te wensen over. Jongens werden zo van de boerderij in zuivelfabrieken aan het werk gezet. Zo vertelde ons *Jan Thiesⁱ*, dat hij, vóórdat hij 20 jaar was, al directeur van zo'n fabriekje was. Het behoeft dan ook niet te verwonderen dat er stemmen opgingen om te komen tot een gezamenlijke zout- en kneedinrichting voor de boter der zuivelfabriekjes, om-

i Destijds directeur van de Coöp. Fabrik van Melkproducten te Marum en later stichter van zuivelbedrijven in het Gooi.

dat men nog erg met de kwaliteit van het produkt bleef sukkelen. Wij komen daarop in het volgende hoofdstuk terug.

Op 1 januari 1894 waren er in Drenthe 13 boterfabriekjes, waarvan er 6 coöperatief werkten, 3 hadden de n.v.-rechtsvorm, terwijl er 4 door particulieren werden geëxploiteerd. Er waren toen nog 2 coöperatieve en 2 particuliere boterfabrieken in aanbouw.

In 1897 werkten er in Drenthe al 56 coöperatieve boterfabrieken, waarvan 40 met handkracht en 16 met stoom. Wanneer men deze groei ziet, is het geen wonder dat er tegen het te lichtvaardig oprichten van boterfabrieken gewaarschuwd werd en dat er een tekort aan goed personeel was.

De afstanden van de veraf wonenden, zegt *Tiesing*, gaven aanleiding tot het oprichten van kleine fabriekjes met handkracht in allerlei kleine gehuchten. Hij vermeldt dat er in de gemeente Borger wel 7 van deze bedrijfjes waren. Ze moesten echter verdwijnen, toen men in de grotere dorpen bedrijven met stoomkracht ging oprichten. Ook deze waren in Drenthe in die tijd echter geenszins groot van omvang.

Het D.L.G. vroeg in 1897 van de regering subsidie om de landbouwleraar *Elema* de boterfabriekjes te laten inspecteren. Deze bracht hiervan rapport uit en dit gaf wel aan hoe noodzakelijk er verbetering moest komen. In hetzelfde jaar werd door het D.L.G. besloten tot de aanstelling van een zuivelconsulent. De vaste aanstelling van deze functionaris geschiedde echter pas in 1901. Dit werd *F.E. Posthuma*, voorheen secretaris van de Bond van Coöperatieve Zuivelfabrieken in Friesland, op een salaris van f 2.000, per jaar, waarvoor een subsidie werd ontvangen.

Niettegenstaande deze en andere activiteiten van het D.L.G. was er volgens *Homan* in die tijd nog geen belangstelling genoeg van de boeren zelf. Zij waren ook vaak te zuinig om tot een goede veestapel te komen.

In 1905 [72] werd in De Stapel de eerste fokvereniging opgericht en begon men over het houden van stierenkeuringen te praten. In 1908 werd door de zuivelconsulent een lezing gehouden, waaruit o.m. bleek dat sommige stallen nog afgrijselijk vuil waren.

In de ontwikkeling der zuivelcoöperatie in die jaren kan enig inzicht worden verkregen door raadpleging der ledenlijsten van de inmiddels (1897) opgerichte *Bond van Coöperatieve Zuivelfabrieken in Drenthe*, waarop wij in het derde hoofdstuk terugkomen.

Bij deze Bond waren in 1905 41 fabrieken aangesloten, welke tezamen 46 miljoen kg melk verwerkten. Aangezien er toen al enkele bedrijven van betekende omvang (voor die tijd) waren, zoals de fabriek te Hoozevee, die in genoemd jaar 6 miljoen kg melk ontving en er bovendien een 15-tal fabrieken was, dat méér dan 1 miljoen kg melk ontving, is het duidelijk dat er ook nog vele heel kleine bedrijfjes waren, waarvan sommige niet eens aan de 200.000 kg melk per jaar toekwamen.

In de groei der fabrieken begon zich toen al een ontwikkeling af te tekenen, die de coöperatieve zuivelindustrie er ook later kenmerkte, n.l. enkele grotere bedrijven, die naderhand overgingen tot de bereiding van gecondenseerde melk en melkpoeder (Hoozevee, Roden) en enige fabrieken in het zuiden der provincie, die met de kaasbereiding begonnen. Later ontwikkelden zich in of bij de groter wordende steden melkinrichtingen van enige betekenis, maar het doorsnee bedrijf bleef boterfabriek van beperkte omvang.....

Verdere ontwikkeling der coöperatieve zuivelbereiding

Hoewel de overgang van de bereiding van boter en kaas op de boerderij naar de gezamenlijke bereidplaats „de fabriek" al een hele stap vooruit was, bleek al spoedig dat men er daarmee alleen niet was. Verschillende moeilijkheden van kwaliteit en afzet van het produkt verplaatsten zich van de boerderij naar het fabriekje. Evenals de boeren voorheen steun bij elkaar hadden gevonden in de melkverwerking, kwamen nu vooraanstaande personen in verschillende streken tot de overtuiging dat men verder moest gaan en trachten de fabriekjes tot samenwerking te brengen in *bonden van zuivelfabrieken*.

Het ging er bij de oprichting dezer bonden vooral om de fabrieken door samenwerking zoveel mogelijk te steunen en voor te lichten. Deze samenwerking kreeg overal een federatief karakter, waardoor de fabrieken niet gedwongen kunnen worden zich te onderwerpen aan maatregelen, die zij zelf niet wensenⁱ). Dit neemt niet weg, dat meerderheidsbesluiten van een algemene vergadering, welke het eigen bestaan der leden-fabrieken niet aantasten, volgens goed democratisch gebruik gevolgd dienen te worden.

Het werk der bonden bestond in de eerste jaren van hun bestaan vooral in maatregelen ter verbetering van de afzet en de kwaliteit van het produkt. De bonden gingen datgene doen wat door elke fabriek afzonderlijk niet of nauwelijks gedaan kan worden. Men denke hierbij vooral aan de gezamenlijke verkoop en het houden van periodieke kwaliteitskeuringen der produkten, waardoor betere afzetmogelijkheden gevonden konden worden en onderlinge kwaliteitsvergelijking mogelijk werd.

Zoals wij herhaaldelijk zagen, waren de boeren bij de oprichting der zuivelcoöperaties daartoe in vele gevallen aangespoord en voorgelicht door vooraanstaande personen, die zelf geen boer waren, maar die toch de boerenzaak wilden dienen. Zo ging het ook bij de verdere ontwikkeling der samenwerking en zij werden hierbij vaak gesteund door jonge mensen, die zelf geen boer waren, maar wel uit de boerenstand afkomstig. Wij hebben hier het oog op boerenzoons, die zich - in Friesland vooral - gingen [119] bekwamen om beheerder van een zuivelfabriek te worden.

Door de slechte gang van zaken in het boerenbedrijf en doordat de zuivelbereiding op de boerderij kwam te vervallen, ligt het voor de hand dat hun deze functie wel aantrok, ook al omdat de zuivelbereiding in de fabriek nog zo dicht bij die op de boerderij lag. Het zij ver van ons hiermede te willen zeggen dat er ook uit andere beroepen en andere provincies geen flinke zuivelmensen zouden zijn voortgekomen, maar het valt wel op, dat er onder hen zoveel zijn, die uit het Friese boerenbedrijf afkomstig zijn.

Velen van hen hebben een belangrijke rol vervuld bij de verdere ontwikkeling der zuivelcoöperatie. Zij waren in vele gevallen de vertrouwde raadgevers der boeren en hebben, in samenwerking met notabelen en vooraanstaande boeren, initiatieven ontwikkeld, die voor de zuivelcoöperatie van groot belang zijn geweest. Zij voelden zich boer met de boeren. *Mr. E.M. Meijers Q²⁰*) zegt daaromtrent: „De directeuren in Friesland beschouwen zich niet als loontrekkers in dienst ener vereniging, maar zij juist zijn de stuwende kracht in de zuivelcoöperatie. Hun namen vindt men steeds in de eerste plaats in de Friesche Bond van Coöperatieve Zui-

i Hierop moet een uitzondering worden gemaakt, voorzover enkele bonden in de latere jaren bepalingen in hun statuten hebben opgenomen, die het nemen van bindende besluiten inzake bepaalde onderwerpen mogelijk maken.

velfabrieken en in de verschillende provinciale Commissies in het belang der coöperatie en de zuivelindustrie genoemd".

Men zou dit ook op verschillende andere provincies kunnen betrekken, maar *Meijers* was buitenstaander en heeft zich, wat de zuivelcoöperatie betreft, blijkbaar hoofdzakelijk in Friesland georiënteerd.

Tussen 1893 en 1906 werd een achttal gewestelijke zuivelbonden opgericht.

In 1893 werd de *Zuid-Nederlandsche Zuivelbond (Z.N.Z.)* gesticht, met als werkgebied Limburg en Noord-Brabant

De *Geldersch-Overijselsche Bond van Coöperatieve Zuivelfabrieken (G.O.Z.)* kwam in 1896 tot stand, evenals de *Bond van Coöperatieve Zuivelfabrieken in Drenthe*. De *Bond van Coöperatieve Zuivelfabrieken in Friesland* volgde in 1897, evenals de *Noord-Brabantsche Zuivelbond*. De *Bond van Zuivelfabrieken in de provincie Groningen* en de *Bond van Coöperatieve Zuivelfabrieken in Zeeland* werden in 1900 opgericht. De *Bond van Zuivelfabrieken in Noord-Holland* volgde in 1906.

De *Bond van Coöperatieve Zuivelfabrieken in Zeeland* werd in 1902 opgeheven en er zijn zo goed als geen gegevens over bekend. De *Noord-Brabantsche Zuivelbond* verdween in 1909 en in hetzelfde jaar kwam de *Brabantsche Zuivelbond* tot stand. De *Zuid-Hollandsche Zuivelbond (Z.H.Z.)* werd in 1921 opgericht.

De doelstelling van alle zuivelbonden was de bevordering der belangen van de aangesloten coöperatieve zuivelfabrieken. De omschrijving der middelen ter bereiking van het doel verschilde onderling nogal wat, maar in de praktijk leidden ze toch alle naar hetzelfde doel.

De ZNZ., die aanvankelijk alleen een reglement had, omstreeks hierin als doelstelling: „de benoeming van alle belangen der vereenigingen melkerijen, [120] vooral van die welke met de bereiding en den verkoop van zuivelproducten in verband staan". Een bij Koninklijk Besluit goedgekeurd statuut kwam in 1898 pas tot stand. Hierin werd een ruimere omschrijving der doelstelling gegeven, nl. „bevordering der zuivelindustrie door zich op de hoogte te houden van de verbeteringen, die de wetenschap en de praktijk op het gebied der zuivelbereiding aan de hand doen en haar leden daarmee bekend maken". Het werkgebied werd tot Gelderland uitgebreid en de aangesloten „melkerijen" werden districtsgewijze ingedeeld.

De *Bond van Coöperatieve Zuivelfabrieken in Friesland* geeft vanaf het begin een veel uitvoeriger omschrijving van de wijze waarop het doel zal worden nagestreefd, nl. „door samenwerking en wederkerige voorlichting, het bevorderen van de goede naam der zuivelproducten in binnen- en buitenland, het geregeld houden van keuringen, het deponeren van een handelsmerk, het aankopen en controleren van hulpstoffen voor de aangesloten fabrieken, het controleren der administraties van coöperatieve zuivelfabrieken, het doen van proefnemingen en onderzoeken, het geven van gelegenheid tot het verkrijgen van diploma's van bekwaamheid voor de verschillende betrekkingen in de zuivelfabrieken, het geven van financiële steun aan onvermogens en het bevorderen van de goede toepassing der beginselen van de coöperatie". Men kan wel aannemen dat deze uitvoerige omschrijving ongeveer alles omvat wat tot het werkkerrein der bonden behoort en in de loop der jaren is daarin niet veel verandering gekomen. Ook de andere zuivelbonden hebben hun werkkerrein ongeveer op dezelfde wijze omschreven.

Reeds in de eerste vergadering van de G.O.Z. wees voorzitter *G.J. Bieleman* er op, dat men langs deze weg ook tot landelijke samenwerking moest komen. Het gevolg hiervan was o.m. dat in de eerste vergadering van de Friese Zuivelbond mededeling werd gedaan van een ingekomen schrijven van eerstgenoemde Bond om tot oprichting van een Nederlandse zuivelbond te komen. Enkele zuivelbonden hadden zich aanvankelijk aangesloten bij de Nederlandsche Coöperatieve Bond. (N.C.B.)

Hoewel men langs die weg tot betere afzetmogelijkheden voor de produkten kwam door contacten met verbruikscoöperaties in binnen- en buitenland, bleek dit toch niet de gewenste vorm te zijn om tot een gezamenlijke behartiging der landelijke zuivelbelangen te komen. Hiertoe leidde de op 20 oktober 1900 opgerichte *Algemeene Nederlandsche Zuivelbond* (Federatieve vereeniging van Bonden van Coöperatieve Zuivelfabrieken, bij verkorting F.N.Z.)ⁱ).

In de statuten dezer organisatie worden het doel en de middelen ter bereiking daarvan als volgt omschreven: [121]

De bevordering der belangen van de coöperatieve zuivelbereiding in Nederland door:
samenwerking op federatieve grondslag en wederkerige voorlichting in alle zaken, die de bloei der aangesloten bonden kunnen bevorderen;
het opsporen en bestrijden van knoeierijen bij de bereiding van en de handel in zuivelprodukten;
het aandringen bij daarvoor aangewezen lichamen op het nemen van maatregelen, die in het belang van de zuivelproducent zijn;
het geven van gelegenheid tot verkrijging van diploma's van bekwaamheid voor de verschillende betrekkingen in zuivelfabrieken;
het aanleggen en bijhouden van statistieken op het gebied der zuivelbereiding;
het uitgeven van een orgaan en andere geschriften op het gebied der coöperatieve zuivelbereiding.

Wij zullen verder in dit hoofdstuk de ontwikkeling en de belangrijkste uitingen van werkzaamheid der gewestelijke zuivelbonden in volgorde hunner totstandkoming bespreken, doch hebben gemeend hieraan voorafgaand ook de grondslag van de F.N.Z. te moeten aangeven, daar deze hierbij ook herhaaldelijk ter sprake zal komen. Tevens zullen bij de bespreking der zuivelbonden de organisaties ter sprake komen die in het verband van deze bonden ontstonden en zich verder zelfstandig ontwikkelden. Ook schenken wij in dit hoofdstuk aandacht aan de *Bond van Kaasproducenten* en de Coöperatieve Melk Centrale (*C.M.C.*).

i Toen de F.N.Z. in 1950 het predikaat „Koninklijk” ontving, is deze naam gewijzigd in Koninklijke Nederlandse Zuivelbond.

Bond van Coöperatieve Zuivelfabrieken in Drenthe (B.v.C.Z.D.)

Op 14 augustus 1896 riepen de reeds in het tweede hoofdstuk genoemde *J. Boerema*, godsdienstonderwijzer te Grolloo en *A. J. Somer*, arts te Rolde, in Assen een vergadering van vertegenwoordigers van zuivelfabrieken bijeen om te komen tot de oprichting van een *Bond van Coöperatieve Zuivelfabrieken in Drenthe (B.v.C.Z.D.)*.

Er waren 25 fabriekjes vertegenwoordigd en als doelstelling werd genoemd de kwaliteit, de wijze van verkoop en het vervoer der boter te verbeteren. Voorts achtte men de instelling van een flinke controle van regeringswege gewenst en werd aansluiting bij de Groninger fabrieken en steun van de zijde der landbouworganisaties wenselijk [144] geacht.

De vergadering werd bijgewoond door de voorzitter en de „thesaurier“ van het *Drentsch Landbouw Genootschap (D.L.G.)*. Voorzitter *Somer* wees er op dat het D.L.G. had getracht de boerinnen van de oude sleur der boterbereiding op de boerderij af te brengen, maar dat de ontwikkeling in de richting der fabriekmatige bereiding was gegaan en hiermede had men rekening te houden.

Het ging echter met de toetreding der fabrieken niet vlot. Toen op 14 oktober 1896 de oprichtingsvergadering van de Bond werd gehouden, traden er 16 van de toen reeds 64 bestaande fabriekjes toe, hetgeen secretaris *Boerema* de opmerking ontlokte dat de bende nog maar klein was, maar dat hij hoopte dat het een Gideonsbende zou zijn.

In de vergadering van 25 maart 1897 was een commissionair in boter uit Londen aanwezig om de levering van boter te bespreken. Enkele fabrieken hadden hem boter gezonden, maar de kosten op de kleine partijtjes waren te groot en de boter kwam niet in een goede toestand aan. Een gezamenlijke levering van boter door tussenkomst van de Bond werd aanbevolen, maar voorlopig kwam men daar nog niet toe. Hoe eenvoudig die eerste opzet der zuivelorganisatie in Drenthe was, blijkt wel uit het feit dat de contributie voor het jaar 1898/99 werd bepaald op *f* 3,- per fabriek.

De secretaris zou een vergoeding van *f* 10,- per jaar ontvangen. Besloten werd tot gemeenschappelijke inkoop van hulpstoffen voor het melkonderzoek. Met het oog op knoeierijen in de boterhandel werd strengere controle op het vervoer en de inslag van margarine wenselijk geacht. In verband met een voorgestelde wijziging van de boterwet wendde men zich dienaangaande tot de Minister van Binnenlandse Zaken.

In 1899 ontstond er een actiever bondsleven, mede doordat de te benoemen zuivelconsulent *F.E. Posthuma* - toen nog secretaris van de B.v.C.Z. in Friesland - adviserend optrad. Er vond een reglementswijziging plaats, waardoor o.m. het stemrecht gewijzigd werd en het aannemen van buitengewone leden mogelijk werd. De contributie werd overeenkomstig het stemrecht geregeld, waardoor grote fabrieken meer gingen betalen dan kleine. Medegedeeld werd dat de Drentse fabrieken voor hun boterafzet gebruik konden maken van de botermijn van de G.O.Z. te Zutphen en er vonden besprekingen plaats om tot een gezamenlijke exploitatie van deze mijn te komen. Ook het houden van boterkeuringen werd voorbereid. Met het oog op de stijgende kosten - de begroting 1900/01 wees een bedrag van ruim *f* 1.000,- aan - werd een omslag van 3,5 ct. per 1000 liter verwerkte melk vastgesteld.

Op 9 juni 1900 werd verslag uitgebracht omtrent een gehouden boterkeuring en werd besloten tot de in oprichting zijnde *Federatieve Nederlandse Zuivelbond (F.N.Z.)* [145] toe te treden. De contributie voor deze Bond zou *f* 25,- bedragen. In dit jaar trad *J. Boerema* als bestuurslid

en secretaris af wegens vertrek naar Friesland. In zijn plaats werd *C.F. Crone*, onderwijzer te Oudemolen, benoemd, die tevens het secretariaat van Boerema overnam en al spoedig voorzitter werd.

In hetzelfde jaar vond een bespreking plaats over het gezamenlijk regelen van een verzekering tegen ongevallen, terwijl aan het bestuur werd opgedragen zgn. ondersteuningskringen van fabrieken te vormen, zodat men ingeval van moeilijkheden weet tot welke buurtfabrieken men zich om bijstand kan wenden. Vooral dit laatste lag voor de provincie Drenthe voor de hand, omdat men hier van oudsher de burenhulp zo goed heeft gekend.

Met de kwaliteit van de boter der kleine fabriekjes en ook met de afzet daarvan wilde het echter niet vlotten. Het een was het gevolg van het ander. De boter werd in de meeste fabriekjes niet gekneed en ging in korrelvorm in transportvaten naar boterkoper *Halbertsma* te Sneek. Het netto-gewicht was door de fabriek niet vast te stellen en geschiedde door de koper. De kwaliteit der boter was meestal slecht. Pasteurisatie van de room was in de handkrachtfabriekjes niet mogelijk en de kwaliteit der melk liet veel te wensen over vanwege de nog algemeen in gebruik zijnde potstallenⁱ).

Er was in die tijd in Drenthe verschil van mening over de vraag of de fabriekmatige zuivelbereiding zich moest ontwikkelen in de richting van handkrachtfabriekjes of van grotere stoomfabrieken. Bij de bespreking over een op te richten Centrale Knederij werd hiertegen van de zijde van de stoomfabrieken gewaarschuwd, omdat men hiervan het tot stand komen van meer handkrachtfabriekjes vreesde.

Ook bij de bespreking van andere onderwerpen kwamen er meningsverschillen tussen de vertegenwoordigers van grote en kleine fabrieken naar voren. Zo verzetten de grotere fabrieken zich tegen het uitschrijven van een prijsvraag voor een toestel om de melk in de handkrachtfabriekjes te pasteuriseren, omdat de handkrachtfabriekjes hoe eer hoe beter tot stoomkracht dienden over te gaan. Dit verschil kwam ook naar voren toen in 1902 over tuberculosebestrijding onder het rundvee gesproken werd, waarover *A. ten Oever* een inleiding hield naar aanleiding van hetgeen op dit gebied door de aandeelhouders van de zuivelfabriek te Kimsword (Fr.) gedaan werd. De handkrachtfabriekjes werden als besmettingsbron aangewezen, omdat deze de ondermelk ongepasteuriseerd aan de boeren terug gaven.

In hetzelfde jaar kwam een modelinstructie voor het personeel der aangesloten fabrieken tot stand. Het is niet na te gaan in welke mate hiervan gebruik werd gemaakt. Alleen zij vermeld, dat in deze modelinstructie als normaal weekloon voor een eerste botermaker aan een stoomfabriek *f* 8,- en voor een tweede dito *f* 6,- werd genoemd. Voor handkrachtfabrieken werd als weekloon voor een werkmans *f* 4,50 aangegeven.

[146] In 1902 kwam het verlangen naar voren om een ambulant directeur aan te stellen. Men kon het echter over de salariering niet eens worden en kwam niet verder dan een post op de begroting van *f* 100,- teneinde de aanstelling te bevorderen. In 1903 werd *J. Mulder* te Peize als zodanig benoemd.

Evenals elders ontbrak het in Drenthe in die tijd niet aan initiatieven, maar het is de vraag wat daarvan tot praktische uitvoering kwam. In 1903 kwam de administratieve controle der aange-

i Stallen waarin het vee gedurende de staltijd op de mest staat met minimaal strooiselgebruik (in Drenthe vaak heideplaggen).

sloten bedrijven aan de orde, maar het zou nog tot 1913 duren alvorens er voor dit werk een regeling met een accountant (*J. de Muinck*) getroffen werd.

Ook schonk de Bond aandacht aan de wijze waarop de boeren en vooral de kleine boeren beter konden worden voorgelicht omtrent de zuivelvraagstukken. Men klaagde erover dat dezen nog veel te weinig van de gang van zaken afwisten. Wel was er een orgaan, dat periodiek verscheen en waarvan de kosten slechts 1 cent per week bedroegen, maar het was de vraag hoeveel boeren dit in handen kregen. Er werd ook een jaarboekje uitgegeven dat blijkbaar beter door de boeren gelezen werd. Om de uitgave hiervan te bestendigen werd in 1903 besloten dat de fabrieken er een bijdrage van 5 cent per lid voor zouden betalen.

De aandacht van de Zuivelbond bleef in belangrijke mate op de afzet van de boter gericht. Men leefde nog in de tijd van de boterknoeiërij en streefde ernaar daaraan een einde te maken. In een bondsvergadering op juni 1901 werd door zuivelconsulent *Posthuma*, gesteund door boterinspecteur *G.J. Bieleman*, sterk gepleit voor de instelling van een handelsmerk met een bondsgarantie van onvervalstheid der betreffende boter. De oprichting van een centrale boterknederij kwam nu definitief aan de orde. Vooral de handkrachtfabriekjes bleken hier behoefte aan te hebben.

In een volgende vergadering (4 september 1901) werd mededeling gedaan van de inschrijving, nationaal zowel als internationaal, van het botermerk „Erica” en werd een reglement voor het gebruik van het merk vastgesteld. Een der bepalingen van dit reglement was dat, zodra er een rijkscontrole op de boter zou worden ingesteld, alle gebruikers van het Erica-merk onder deze controle zouden worden gesteld. De voorschriften t.a.v. het gebruik van het merk waren vrij streng. Elke fabriek, die bij de Bond was aangesloten, was gerechtigd en verplicht het merk te gebruiken.

[147] In dezelfde vergadering werden de statuten van de „*Coöperatieve Vereeniging tot het oprichten en drijven van de Centrale Knederij en Export Vereeniging*” behandeld en vastgesteld. De doelstelling van deze vereniging was het kneden, verpakken en verkopen van onvervalste boter en het ging er vooral om gelijk gekleurde en goed verpakte boter door een terzake kundig man te doen verkopen. Alleen de leden van de Bond konden lid der vereniging zijn. Er traden 13 fabrieken als lid toe. Het is duidelijk dat hiermede een stap in de goede richting gedaan werd, daar de boter nu niet meer in korrelvorm aan de handel verkocht behoefde te worden.

De Centrale Knederij stond los van de Bond, maar de zuiverheid en de samenstelling van de onder handelsmerk verkochte boter werd door de Bond gegarandeerd. Aanvankelijk liep dit bevredigend, maar na enkele jaren kwamen er moeilijkheden. Hoe deze ontstonden, blijkt uit mededelingen welke wij daaromtrent van *P. Lettinga*ⁱ⁾ (†) ontvingen.

De fabrieken leverden de boter onafgewerkt in transportvaten aan de knederij. Hier werd ze op een bascule uitgestort, gewogen en gekeurd. De betaling der boter aan de fabrieken geschiedde naar kwaliteit. De knederij bewerkte en verpakte de boter in botervaten en verkocht ze. Aanvankelijk waren alle coöperatieve handkrachtfabrieken en een paar stoomzuivelfabrieken bij de Centrale Knederij aangesloten en deze werkte tot tevredenheid. De aanvoer bedroeg ongeveer 100.000 kg per jaar.

i Oud-directeur van de Nationale Coöperatieve Zuivelverkoopcentrale (N.C.Z.) te Amsterdam, die in zijn jeugd (1902-1907) volontair-assistent aan genoemde knederij was.

Om de omzet te verhogen, werd boter van niet-aangesloten fabrieken bijgekocht, waarop nogal eens geld verloren werd. Dit en een onvoldoende beheer leidde er volgens *Lettinga* toe dat het met de Centrale Knederij na enkele jaren mis liep. Men bleef met de prijs soms 10 cent per kg beneden de Leeuwarder Commissienotering. De fabrieken werden intussen groter en begonnen ook meer en meer zelf de boter te bewerken. In 1908 werd de knederij opgeheven. Het was een goed bedoelde, maar mislukte poging om tot een betere afzet der boter van de Drentse coöperatieve fabriekjes te komen.

Na de opheffing der Centrale Knederij bleef er weliswaar nog een afdeling boterexport bestaan, maar veel heeft deze niet betekend. Door het steeds meer overgaan van handkracht naar stoomkracht werden de bedrijven groter en konden beter onderlegde krachten met de leiding worden belast, hetgeen tevens tot gevolg had dat meer neiging tot „zelf zaken doen" ontstond.

Met de oprichting van de Bond had men wel een flinke stap vooruit gedaan, maar vooral de kleine fabriekjes waren hiermede nog niet uit de moeilijkheden. Men had geen voldoende begrip voor zindelijkheid bij de bereiding; de kwaliteit der boter liet hierdoor veel te wensen over en na de mislukking der Centrale Knederij was men ook bij de afzet weer geheel op zichzelf aangewezen.

[148] Uit de verslagen van de Bond krijgt men de indruk dat er wel bepaalde maatregelen in het belang der fabrieken getroffen werden, maar dat er door deze maar een matig gebruik van werd gemaakt. Lang niet alle fabrieken waren trouwens lid van de Bond. Er traden elk jaar wel enkele toe, maar er bedankten er ook en meestal zonder opgaaf van redenen. Waarschijnlijk speelden de kosten een belangrijke rol. Om het bezoek aan de vergaderingen aan te moedigen, heeft men van bondswegen tijdelijk vergoeding van reiskosten voor de afgevaardigde(n) betaald. Gedurende het zuivelconsulentschap van *Posthuma* (tot 1905) had de Bond in hem een krachtig pleitbezorger en verschillende initiatieven gingen van hem uit. Waarschijnlijk doordat hij tevens secretaris van de F.N.Z. was, ontstond er in Drenthe een nogal sterke verbondenheid met deze organisatie. Toen dit secretariaat in 1905 een bezoldigde functie werd en *Posthuma* naar Den Haag vertrok, ondervond de Bond hiervan een zekere terugslag.

Het was een gunstig verschijnsel dat er meer en meer aandacht aan de boterkeuringen werd besteed, want ook bij het groter worden der fabrieken bleven nog ernstige botergebreken bestaan. Te verwonderen is dit niet, wanneer men kennis neemt van hetgeen over de inrichting der stallen en de verpleging van het melkvee voor en na werd gezegd.

In de najaarsvergadering van het D.L.G. in 1908 werd hierover door zuivelconsulent *J. C. van Weijdom Claterbosⁱ⁾* een lezing gehouden, waarin hij o.m. zegt dat de zuivelbedrijven in Drenthe tobben met het verwerken van grondstof, die als regel sterk verontreinigd is. Hij gaf een beschrijving van een koestal welke hij bezocht had en die, wat vuilheid en onvoldoende huisvesting der dieren betrof, elke beschrijving te boven ging. Hij stelde voor f 150,- beschikbaar te stellen ter bestrijding van de kosten van een commissie tot onderzoek van veestallen en ter voorbereiding van maatregelen om deze te verbeteren.

i Tevoren zuivelconsulent in Limburg.

**„Meester" C. F. Crone op de „Crone-bank"
(1849-1931)**

In hetzelfde jaar hield genoemde consulent een inleiding in de vergadering van de Bond over de boterkeuringen, die vanaf 1907 eenmaal per week werden gehouden en een goed inzicht in de kwaliteit der door de fabrieken gemaakte boter gaven. *Claterbos* wees met nadruk op de noodzakelijkheid van een betere inrichting van vele bedrijven en stelde voor om het personeel bij de uitslagen der keuringen te betrekken door de invoering van een premie- en kortingsstelsel. Voorts achtte hij aanstelling van een kundige botermaker door de Bond van belang, ter ondersteuning van de fabrieken die met de kwaliteit sukkelden.[149] 1908 en 1909 werden crisisjaren voor de Bond.

Niet minder dan 16 fabrieken bedankten voor het lidmaatschap. Als hoofdmotief hiervoor wordt in het verslag over 1909 opgegeven het verplaatsen van de boterkeuringen naar Meppel en de opheffing van het depot voor hulpstoffen te Assen met de bedoeling dat de fabrieken de hulpstoffen rechtstreeks van de *Centrale Aankoop* van de F.N.Z. te Arnhem zullen gaan betrekken. Dit laatste slaagde echter niet en er werd een depot van kleinere hulpstoffen ondergebracht bij het D.L.G., waarvan tevens de niet bij de Bond aangesloten fabrieken konden betrekken.

Een fabriek, die in 1910 uittrad, motiveerde dit uitvoerig in een brief waarvan wij kennis konden nemen.

Verplaatsing der boterkeuringen van Assen naar Meppel bleek de hoofdoorzaak van het uittreden te zijn. Men vond Meppel voor de fabrieken in het noorden en oosten der provincie te ver verwijderd, waardoor de kosten te hoog en de vergelijking met de boter der fabrieken in de omgeving van Meppel te ongunstig werd. Ook bestond er bezwaar tegen de opheffing van het depot van hulpstoffen te Assen en men wees erop dat Assen als centrum der provincie een betere plaats voor de werkzaamheden van de Bond is dan Meppel, vooral omdat in Assen ook het botercontrolestation en het zuivelconsulentschap gevestigd zijn.

Intussen was het ledental, dat in 1907 nog 45 was, in 1911 tot 16 gedaald, terwijl er in de provincie 80 zuivelfabriekjes waren. Uit de hoeveelheid verwerkte melk blijkt dat het vooral de kleine fabriekjes waren, die de Bond verlieten. De gemiddelde hoeveelheid melk, welke de 16 bedrijven per jaar verwerkten, was bijna 2,5 miljoen kg. In 1907 was het gemiddelde 1,2 miljoen kg.

[150] In verband met de teleurstellende gang van zaken werd overleg gepleegd met het dagelijks bestuur van het D.L.G. en de secretaris van de F.N.Z. om tot een betere organisatie van de boterkeuringen te komen. Als gevolg hiervan werd getracht om de boterkeuringen gezamenlijk met de Groninger Zuivelbond te houden. De oplossing werd gevonden door deze te doen plaats vinden in de kelders van de in aanbouw zijnde Rijkslandbouwschool te Groningen, waarin tevens een goede bewaarplaats voor de monsters aanwezig was. De Groninger zuivelconsulent *J.J. Huisman* regelde deze aangelegenheid en verklaarde zich ook bereid om als keurmeester op te treden. De samenwerking met de Groninger Zuivelbond inzake de boterkeuringen voldeed goed en leverde financieel voordeel op.

De hier gememoreerde moeilijkheden in het Drentse zuivelbondsleven hebben in hoofdzaak plaats gehad gedurende het secretariaat en het voorzitterschap van „*Meester Crone*”, van wie bekend is dat hij zijn uiterste best deed de zaken goed te doen verlopen en die in Drenthe nog altijd als de redder van de Zuivelbond in die moeilijke jaren wordt beschouwd. Eind 1911 trad hij af en werd hij tot erelid benoemd. Gedurende zijn voorzitterschap was *R. E. de Jong⁵¹*) secretaris van de Bond.

In 1912 vond een reorganisatie van de Bond plaats en begon het ledental weer toe te nemen. *G.C. Lunsingh Meijer*, wijnhandelaar en lid van Gedeputeerde Staten te Assen, werd voorzitter en *B.H. Eelkman Rooda*, landbouwer te De Wijk, secretaris.

In 1913 kwam met behulp van het D.L.G. en de secretaris van de F.N.Z. een statutenwijziging tot stand, waardoor a.h.w. een nieuwe organisatie ontstond. Er waren nu weer 26 fabrieken lid van de Bond, maar er stonden er toch ook nog 40 buiten. De boterkeuringen kwamen beter tot hun recht en om de drie maanden werden hierover, om de beurt te Assen en te Groningen, besprekingen met de keurmeesters gehouden, waarbij men ook deskundigen van elders uitnodigde. Het merkwaardige hierbij was evenwel dat de beide Bonden een afzonderlijk reglement voor de boterkeuringen behielden met verschillende eisen voor toe te kennen diploma's. Hierin zou pas in 1916 uniformiteit worden gebracht. In 1912 kwam ook de aankoop van hulpstoffen van bondswege weer op gang.

Intussen kwam ook de controle der boekhouding en de verbetering der administratie van de fabrieken meer naar voren. In 1909 was daarover door F.N.Z.-secretaris *Reitsma* al een inleiding in een buitengewone bondsvergadering gehouden. Hij toonde hierbij aan dat controle alleen door personen die geen verstand van een fabrieksadministratie hebben geen zin [151] heeft en wees op de verantwoordelijkheid, die het bestuur van een coöperatie tegenover de leden heeft. *Reitsma* hield zijn betoog zeer instructief en ging systematisch na wat de taak van de algemene vergadering en het bestuur is.

Hij wees erop dat een commissie uit de leden, die de boekhouding controleert, niet gemist kan worden, maar dat deze zich moet laten bijstaan door een deskundige, hetgeen bij de meeste

i Directeur der C.Z. te Zuidlaren.

zuivelbonden de secretaris is. De Bond, zegt hij, heeft in deze belangrijke aangelegenheid de taak leiding te geven.

Aangezien men in Drenthe nog geen ambtelijk secretaris had, die dit werk kon doen, werd de reeds eerder genoemde regeling met een accountant getroffen om de boekhouding der fabrieken, die daarom vroegen, te controleren. Hard liep het daarmee nog niet; 6 fabrieken meldden zich aan voor een driemaandelijks en 3 voor een jaarcontrole. Bovendien zou later blijken dat deze controle, uitgeoefend door een particulier accountantsbureau, niet de juiste oplossing was.

Evenals overal elders bracht ook in Drenthe de in augustus 1914 uitgebroken eerste wereldoorlog nogal verwarring tot stand. Men prees zich gelukkig, vooral in de eerste tijd, de steun van de F.N.Z. en die van de rijkszuivelconsulent ¹⁾ te hebben. Het heeft geen zin de maatregelen, welke hiermede verband hielden, te bespreken, maar wel is het van belang te memoreren dat men, na de eerste moeilijkheden overwonnen te hebben, de draad weer opvatte en doorging met het voorlichtende werk. Ook dit werd gesteund door de F.N.Z., die f 1.000,- beschikbaar stelde om tezamen met de Groninger Zuivelbond een deskundige aan te stellen ter verbetering van de kwaliteit der boter. Dit kwam echter pas een jaar later tot uitvoering, omdat de Groninger Zuivelbond aanvankelijk hiervoor een practicus (botermaker) wilde hebben en de Drentse Zuivelbond een oud-leerling van de Rijkszuivelschool.

Het is niet te gewaagd te veronderstellen dat de F.N.Z. hierbij enige druk heeft uitgeoefend in de richting van het laatste, zodat op 1 augustus 1915 een technicus in dienst der beide Bonden kon treden, daarbij gesteund door de afdeling Rechtstreeksche Boterverkoop van de F.N.Z., die ook voor zijn salariering zorgde. De systematische verbetering der kwaliteit van de producten kwam hiermede op gang en in 1917 werden cursussen ingesteld voor de theoretische ontwikkeling van het personeel der fabrieken. De technicus werd met het geven der lessen belast en vanaf die tijd meldden zich ook meer personeelsleden van de Drentse fabrieken voor de examens van de F.N.Z. aan.

Het aantal aangesloten fabrieken nam nu elk jaar toe en met de handkrachtfabriekjes was het praktisch gedaan. Door het steeds toenemende tekort aan krachtvoeder werd de varkensstapel gedurende de oorlogsjaren meer en meer ingekrompen en zodoende kwam er een overschot aan ondermelk.

[152] Daartegenover stond dat er grotere behoefte kwam aan voedingsmiddelen voor menselijk gebruik. In verband hiermede gingen de fabrieken te Hoozevee en Roden zich in 1915 voor melkpoederbereiding en gecondenseerde melk inrichten.

Het bondswerk als zodanig ondervond het bezwaar van het ontbreken van een ambtelijk secretariaat. De secretaris was boer in De Wijk; het hulpstoffendepot was in Assen gevestigd, waar ook de technicus woonde, en van een voldoende verband tussen deze drie was geen sprake. De technicus had trouwens een aparte plaats, doordat hij ook voor de Groninger Zuivelbond werkte. Toch werden er organisatorisch wel vorderingen gemaakt, die vooral het gevolg waren van het geregelde contact, dat men in F.N.Z.-verband met de andere zuivelbonden had.

In 1916 hield de landbouwkundige van de F.N.Z., *Ir. Alph. Roebroek*, in de algemene vergadering een inleiding over inwendige organisatie en stelde voor in de komende winter cursorische voordrachten over het organisatorische en administratieve beheer der fabrieken te hou-

i In 1913 zijn de zuivelconsulenten rijksambtenaar geworden.

den. Dit is niet doorgestaan, omdat *Roebroek* intussen van functie veranderde, maar reeds het volgend jaar bleek hoe belangrijk een goede inrichting der statuten van de fabrieken was. Verschillende fabrieken werden aangeslagen in de inkomstenbelasting, omdat de redactie der statuten op sommige punten te wensen overliet en zij melk van niet-leden verwerkten, waarop winst werd gemaakt.

Dit euvel veroorzaakte hier en daar een ongezonde concurrentie onder de coöperaties, evenals het feit dat aan veel fabrieken een veevoederhandel en graanmalerij verbonden was, hetgeen de overzichtelijkheid der administratie vaak belemmerde. Een betere scheiding der administratie van deze beide afdelingen werd dan ook later, toen de administratieve controle door het secretariaat van de Bond plaats vond, zoveel mogelijk nagestreefd, terwijl men in sommige gevallen tot geheel gescheiden verenigingen kwam.

Na de opheffing der Coöperatieve Centrale Knederij werden gedurende een aantal jaren geen pogingen meer gedaan om tot een georganiseerde verkoop der boter te komen. De fabrieken verkochten de boter zelf aan de handel of zonden deze naar de botermijn van de F.N.Z. te Arnhem. Toen deze mijn geleidelijk overging in een afdeling *Boterverkoop*, later *Rechtstreek-sche Verkoop (R.V.)* genoemd, werd ook daarvan regelmatig door een aantal Drentse fabrieken gebruik gemaakt.

In 1917 werd de R.V. opgeheven om plaats te maken voor de *Nederlandsche Coöperatieve Zuivelverkoopcentrale (N.C.Z.)* Deze (eerste) N.C.Z. had een federatief karakter en kende alleen gewestelijke zuivelverkoopverenigingen als lid. Met het oog daarop werd in Drenthe een *Drentsche Coöperatieve Zuivelverkoopvereniging (D.C.Z.)* opgericht, die zich aansloot bij de N.C.Z.

Tezelfder tijd werd in Drenthe nog een boterverkoopvereniging opgericht, de *Drentsche Boterverkoop Vereeniging (D.B.V.)*, die in hoofdzaak bedoeld was als uitwisselingsmogelijkheid [153] der uitvoerconsenten, welke in die tijd, in verband met de oorlog, nodig waren om te kunnen exporteren.

In 1919 kwam opnieuw een belangrijke statutenwijziging tot stand. Aan de kleinere bedrijven werd meer zeggenschap gegeven, terwijl niet directe herkiesbaarheid van de bondsbestuursleden, met uitzondering van de voorzitter, werd ingevoerd. De financiering van de Bond door de fabrieken werd ruimer gesteld en aan het bestuur werd een ambtenaar-secretaris (*J. P. Werumeus-Buning*) toegevoegd. Hierdoor kwam men ook in Drenthe tot een bondsapparaat, dat de voorlichtende en dienstverlenende taak der organisatie beter tot haar recht deed komen.

In 1922 werd een regeling ingevoerd, waarbij het bondsgebied in kringen werd verdeeld, met de bedoeling dat, voorafgaand aan een algemene vergadering, de besturen der fabrieken, behorend tot een kring, bijeenkomen om de verschillende onderwerpen, welke aan de orde zijn, te bespreken. Hiertoe dient het bestuur van de Bond in deze bijeenkomsten vertegenwoordigd te zijn. De secretaris houdt in deze vergaderingen voor en na inleidingen over aan de orde zijnde onderwerpen.

Deze kringvergaderingen, die veel overeenkomst vertonen met die welke in de Z.N.Z. reeds lang bestonden, hebben er veel toe bijgedragen dat de coöperatieve zuivelorganisatie meer en meer onder de Drentse boeren is gaan leven, omdat daaraan meer bestuursleden van fabrieken kunnen deelnemen en men er zich gemakkelijker kan uitspreken dan in een openbare bondsvergadering. Bovendien kunnen ook de vertegenwoordigers van het bondsbestuur zich in deze

kringvergaderingen vrijer uiten. Het enige bezwaar is dat de belangstelling voor de bondsvergaderingen er enigszins door achteruit gaat, maar dit weegt niet op tegen het belang, dat de kringvergaderingen in de loop der jaren bleken te hebben. Ook in andere bonden wordt deze werkwijze toegepast.

Door de uitbouw van het bondsapparaat, mogelijk gemaakt door de statutenwijziging in 1919, kwamen verschillende onderwerpen aan de orde, die ook in andere bonden aandacht vroegen. Getracht werd tot uitbreiding der administratieve en bedrijfscontrole, benevens tot een bedrijfsstatistiek te komen, maar het een zowel als het ander ondervond nogal bezwaar bij een aantal fabrieken.

Op ander gebied werden betere vorderingen gemaakt. Er ontwikkelde zich in Drenthe een vruchtbare samenwerking tussen de B.v.C.Z.D., de provinciale overheid en de landbouworganisatie. Gedeputeerde Staten bereidden de tuberculosebestrijding onder het rundvee voor, waaraan D.L.G. en Zuivelbond medewerkten. Op initiatief van het D.L.G. werden met medewerking van de Bond melkerscursussen georganiseerd. Tevens werd medegewerkt aan de oprichting van een rechtskundig bureau voor de landbouw, evenals aan de totstandkoming van een vereniging *Drents Landbouw Handelsbelang* in verband met een gewijzigde organisatie der Kamers van Koophandel en Fabrieken.

[154] In 1924 kwam de ondermelkverwerking aan de orde, nadat hierover besprekingen in de kringvergaderingen hadden plaats gehad. De industriële verwerking der ondermelk tot gecondenseerde melk, melkpoeder en kaas of caseïne bleek, voor zover men dit kon nagaan, betere resultaten op te leveren dan de aanwending hiervan voor de varkensfokkerij en -mesterij. Bovendien was er door de toenemende melkproductie zoveel ondermelk beschikbaar, dat deze op de boerderijen lang niet altijd nuttig kon worden aangewend, terwijl er bovendien voor de varkens goedkopere voedermiddelen ter beschikking kwamen. *H. Bousema*ⁱ⁾ hield hierover een inleiding in de bondsvergadering en besloten werd een commissie in te stellen ter bestudering van dit vraagstuk, waarmede men tevens op het oog had enige richting te geven aan de wijze van ondermelkverwerking, zoals deze zich in Drenthe begon te ontwikkelen.

In het zuiden der provincie had zich reeds een vijftal fabrieken ingericht voor de bereiding van kaas en men vreesde dat dit voor de kleine hoeveelheid melk, waarover de meeste fabrieken beschikten, te duur zou worden. Men adviseerde daarom, alvorens hiertoe over te gaan, overleg te plegen met buurtfabrieken om na te gaan of dit voor gezamenlijke rekening kon worden gedaan. Bovendien werd gewaarschuwd tegen de teruggave van ongepasteuriseerde wei, daar dit de pas op gang komende tuberculosebestrijding onder het rundvee in gevaar zou brengen. Samenvattende kan gezegd worden dat het rapport waarschuwde tegen overijlde stappen op het gebied der ondermelkverwerking.

In 1921 werd door een aantal fabrieken in de Drentse en Groninger veenkoloniën een Vereniging voor de distributie van Melk in de Veenkoloniën (D.M.V.) opgericht, die zich ten doel stelde de gezamenlijke belangen bij de distributie van melk in dit gebied te behartigen. Deze vereniging deed tevens pogingen om tot gezamenlijke verkoop of verwerking der ondermelk te komen. Dit had tot gevolg dat men met medewerking van de Zuivelbond kwam tot de instelling van een commissie, die van tijd tot tijd de prijs der aan de *Coöperatieve Fabriek van Melkproducten* te Roden te leveren ondermelk vaststelde, hetgeen er in de praktijk op neer kwam dat deze fabriek bepaalde welke prijs zij voor de ondermelk betalen kon.

i Directeur van de C.Z. te Hoogeveen.

Dit was meestal niet veel, want we waren intussen in de dertiger jaren aangeland, toen de ondermelk nauwelijks de transportkosten opbracht. Om deze zoveel mogelijk te drukken, ging men de melk voor gezamenlijke rekening vervoeren, waartoe een vereniging werd opgericht, waaraan de overtollige ondermelk beschikbaar werd gesteld. Dit was de *Drentsche Ondermelk Organisatie* (D.O.M.O.), welke feitelijk de grondslag vormde van het DOMO-melkproduktbedrijf te Beilen, zoals wij dit thans kennen.

Voor het zover was, rezen er echter opnieuw moeilijkheden in de Bond. [155] In 1926 werden de kringvergaderingen statutair geregeld, evenals de periodieke bijeenkomsten van de fabrieksdirecteuren, in welke laatste alleen onderwerpen van technische aard besproken mochten worden. Er heerste een opgewekt bondsleven, waarbij aan velerlei onderwerpen aandacht werd geschonken, zoals een betere en gelijkvormige redactie der statuten van de fabrieken, de organisatie der runderhorzelbestrijding, medewerking aan de in voorbereiding zijnde organisatie voor de t.b.c.-bestrijding en een in oprichting zijnde coöperatieve exportslachterij.

Niettegenstaande al deze activiteiten en waarschijnlijk tengevolge van de wat geforceerde wijze waarop verschillende hiervan tot stand werden gebracht, begon er bij een aantal fabrieken een groeiend onbehagen te ontstaan. Secretaris *Werumeus-Buning*, die in vele gevallen als gangmaker en uitvoerder van een en ander optrad, wilde in korte tijd te veel bereiken. Hij nam daarbij Friesland als voorbeeld, maar vergat dat men in Drenthe niet in enkele jaren kon doen, waar men in Friesland een kwart eeuw aan gewerkt had en waarbij misschien nog als de belangrijkste factor kwam dat de Drentse mentaliteit dit geforceerde optreden niet verdroeg.

Het onbehagen kwam in 1928 tot uiting in een sterke ontevredenheid over ontactisch optreden van genoemde secretaris in een geval van fraude bij een der fabrieken en zoals dit gewoonlijk gaat, wordt dan alles overhoop gehaald.

Wij willen hiervan slechts een paar op de voorgrond tredende grieven noemen. Er was een regeling getroffen, waarbij premiebetaling voor de pensioenverzekering der directeuren verrekend werd met het overschot waarop de betreffende fabriek recht had uit de aanschaffing van hulpstoffen door middel van de Bond. Niet ten onrechte werd gevreesd dat hierdoor het streven naar grote overschotten en daardoor de mogelijkheid van te dure hulpstoffen zou ontstaan.

Een andere grief was de omschakeling van de administratieve controle door het eerder genoemde accountantskantoor naar een administratieve en technische controle door de Bond. Sommige fabrieken wensten vast te houden aan de eenvoudige - niet technische - controle van de accountant, maar de betreffende fabrieksbesturen verzuimden daarbij te bedenken, dat een deskundige controle vanwege de Bond veruitging boven hetgeen een eenvoudige accountantscontrole bieden kon.

Zo waren niet alle grieven, welke tegen de secretaris naar voren werden gebracht, steekhoudend, maar het onbehagen bleef bestaan en moeilijke bondsvergaderingen waren daarvan het gevolg. De hulp van de F.N.Z. werd ingeroepen om tot een oplossing te komen en met diens hulp werden enkele uitvoerige rapporten uitgebracht, waarin de zaak van alle kanten belicht werd. Gedurende deze crisis zegden 17 van de 47 fabrieken het lidmaatschap van de Bond op.

[156] De aanleiding hiertoe was zowel ontevredenheid over het optreden van de secretaris als het feit, dat de Bond zich naar de mening der betreffende fabrieksbesturen - en vooral directeuren! - te veel met de interne zaken der fabrieken ging bemoeien, terwijl men van verschillende nog op stapel staande activiteiten te hoge kosten vreesde. Het is niet uit te maken welke

van deze grieven en overwegingen de doorslag gaf; een feit is, dat er een scheuring in de Bond kwam en een aantal uitgetreden fabrieken een tweede bond oprichtte. Deze was vooral bedoeld om de boterkeuringen, die men niet wilde missen, in eigen kring voort te zetten. Deze bond heette dan ook de *Drentsche Boterkeurings Vereeniging (D.B.K.)*, hoewel daarin ook wel andere aangelegenheden de leden betreffende werden besproken. Veel heeft deze vereniging niet betekend.

Tussen 1930 en 1940 keerde een tiental uitgetreden fabrieken naar de B.v.C.Z.D terug en in 1940 traden alle nog lid van de D.B.K. zijnde fabrieken tot de Bond toe, terwijl de D.B.K. werd opgeheven ¹⁾. Hiermede was de eenheid in de Drentse zuivelorganisatie hersteld en waren alle zuivelcoöperaties lid van de Bond.

Deze ontwikkeling vond plaats nadat er in 1929/30 een sanering had plaats gehad, waarbij de Bond op eenvoudiger leest werd geschoeid en de *afdeling Aankoop* werd opgeheven, waarvoor een depot van de afdeling *Centrale Aankoop* van de F.N.Z. te Arnhem in de plaats kwam. Bij de in 1929 gevoerde besprekingen bleek wel dat er bij de overgebleven 30 fabrieken een aantal was, dat een vruchtbare samenwerking met secretaris *Werumeus-Buning* niet meer mogelijk achtte, hetgeen in overeenstemming was met de uitgebrachte rapporten. Daarin werd geenszins tot ontslag van de secretaris geadviseerd, omdat voor verschillende der thans verguisde maatregelen het bestuur en de algemene vergadering de verantwoordelijkheid droegen en de secretaris alleen een te geforceerd en ontactisch optreden verweten kon worden. Een en ander had tot gevolg dat er voor hem een aannemelijke regeling getroffen werd, waarbij hij op eervolle wijze afscheid van de Bond kon nemen.

In 1929 werd controleur *Tj. Boyenga* met de waarneming van het secretariaat belast, waarna hij in 1930 definitief tot secretaris werd benoemd. *Boyenga* begreep de mentaliteit der Drentse boerenbevolking en werkte rustig aan de uitbouw van het bondswerk en de ontwikkeling der zuivelorganisatie. In 1931 werd *L. Dekker* te Pesse, opgegroeid in het Drentse boerenbedrijf en voorzitter van de grootste zuivelcoöperatie in de provincie (Hoogeveen), met het voorzitterschap van de Bond belast. Voorzitter *Dekker* en secretaris *Boyenga* slaagden er met goede voorlichting en rustig overleg in het vertrouwen der fabrieksbesturen te winnen, waardoor de Bond tot een waardevol apparaat voor de Drentse zuivelboer kon uitgroeien.

[157] Na verloop van jaren (1939) werkten alle zuivelfabrieken (53) in Drenthe coöperatief of op coöperatieve grondslag en waren zij aangesloten bij de Bond van Coöperatieve Zuivelfabrieken.

i Aan deze gang van zaken was niet vreemd dat de overheid bij het toezicht op de controle op het wegen en meten der melk in verband met de uitgekeerde regeringstoelage de D.B.K. niet als controle instantie wenste te erkennen.

[309] Samenvatting en besluit

slot van hoofdstuk VI

Zonder op volledigheid aanspraak te willen maken, is in het voorgaande getracht een inzicht te geven in hetgeen het ontstaan en de ontwikkeling der coöperatieve zuivelbereiding in de beschreven periode heeft gekenmerkt, benevens enkele daarmee verband houdende verschijnselen.

De toestand in de melkveehouderij was vooral in de jaren tussen 1875 en 1895 zeer slecht. De bereidingsmethoden - vooral van de boter - waren sterk verouderd en hadden geen gelijke tred gehouden met de ontwikkeling op dit gebied in andere landen. Ons produkt verloor daardoor, voorzover het op de internationale markt kwam, hoe langer hoe meer terrein en de producent moest, mede ten gevolge van de in die jaren heersende landbouwcrisis, met een steeds lager wordende prijs genoegen nemen. Ook in andere landen gevoelde men de invloed van deze crisis, maar in Nederland kwam daarbij het feit, dat er met onze produkten en in het bijzonder met de boter in sterke mate geknoeid werd, waardoor de naam van dit produkt in het buitenland ernstige schade ondervond.

De opkomst der fabriekmatige bereiding was een reactie op beide genoemde verschijnselen. Het handwerk der boter- en kaasmakerij, dat eeuwenlang op de boerderij had plaats gevonden, werd gaandeweg, zij het niet overal - men denke aan Zuid-Holland en Utrecht, waar het kaasmaken op de boerderij gehandhaafd bleef - overgebracht naar gezamenlijke bereidplaatsen in dorp en gehucht. Bij de bespreking der ontwikkeling in de verschillende provincies hebben wij gezien hoe aarzelend de eerste stappen om tot deze gezamenlijke bereidplaatsen te komen, gezet werden.

Lang niet overal waren het de boeren zelf, die tot deze veranderde werkwijze het initiatief namen. Conservatisme en onwetendheid speelden hierbij een belangrijke rol, maar ook het feit, dat de handel in zuivelproducten niet in handen der boeren was. Dit leidde er vaak toe dat handelaren, die ook de nadelige gevolgen van de achterlijkheid bij de bereiding op de boerderij ondervonden, de eerste stappen deden tot moderner bereidingsmethoden in door hen gestichte boterfabriekjes.

Hoewel men zich van deze fabriekjes niet te veel moet voorstellen, werd hiermede toch een stap in de richting der mechanisatie en centralisatie der bereiding gezet. Een groot bezwaar van deze ontwikkeling was echter dat vele van deze handelaren, vooral in het zuiden des lands, van hun productiebedrijfje tevens een mengbedrijf maakten, met het gevolg dat het produkt verknoeid bij de consument kwam. De opkomst der margarine-industrie in ons land in de jaren zeventig heeft deze toestand in sterke mate verergerd, daar er toen een goedkoop produkt voorhanden was, dat zich uitstekend voor het mengen met boter leende. Ook de kaas ontkwam daaraan niet geheel. In Duitsland werd kaas, bereid met margarine, als „Hollandsche kaas" verkocht!

[310] Een ander bezwaar was dat de fabriekmatige bereiding van kaas aanleiding heeft gegeven tot knoeierijen met het vetgehalte, daar men kaas ging bereiden in de vorm en kleur welke van oudsher bekend stond als te zijn bereid uit volle of bijna volle melk, terwijl er aan de fabriekmatig verwerkte melk vaak veel of bijna alle vet onttrokken was. Het heeft jaren geduurd voordat men aan deze misstand een einde heeft gemaakt.

Technisch betekende de fabriekmatige melkverwerking een grote vooruitgang. De bereiding van zuivelproducten moest op de boerderij naast al het andere werk plaatsvinden. Hierdoor alleen al kon er niet de aandacht aan besteed worden, die nodig was om algemeen tot een beter

produkt te komen, nog afgezien van de onmogelijkheid om nieuwere bereidingsmethoden in voldoende mate en snel op zo veel boerderijen ingang te doen vinden.

Door overbrenging der zuivelbereiding naar de fabriek, hoe gebrekkig dit aanvankelijk in vele gevallen ook mag zijn gegaan, kwam deze in handen van personen, wier dagtaak het was de melk tot een hogere waarde te brengen. Hiermede was tevens de basis gelegd voor een definitieve verbetering van de kwaliteit, omdat men hiermede met grotere eenheden te doen kreeg, maar ook omdat de vakman, die zich gaandeweg ontwikkelde, beter toegankelijk was voor voorlichting ter verbetering van de bereidingsmethoden. Ook kreeg hiermede de bestrijding van knoeierijen een betere kans van slagen, hoewel hiermede aanvankelijk nog vele teleurstellingen werden ondervonden.

Toch zou de fabriekmatige zuivelbereiding niet van die omvang en betekenis zijn geworden, indien dit niet tevens een der middelen was geworden om de boer uit zijn achterlijke en afhankelijke positie te bevrijden. Vooraanstaande personen in dorp en gewest begrepen dat hier meer moest gebeuren dan alleen de melkverwerking te mechaniseren en centraliseren. Zij zetten de boeren ertoe aan zelf de handen aan de ploeg te slaan en zich de mogelijkheid niet te laten ontgaan om een groter aandeel in de door de consument bestede prijs voor zijn produkt machtig te worden. In vele gevallen was deze zelfwerkzaamheid der boeren ook noodzakelijk, omdat er geen andere mogelijkheid was.

Wij moeten er hierbij op wijzen dat de particuliere zuivelindustrie, die voor en na de wegbe-reider tot de industriële melkverwerking is geweest, hiervoor in bepaalde gewesten weinig belangstelling aan de dag legde. Met name was dit het geval in het oosten en zuiden van ons land met vele kleine, vaak moeilijk bereikbare boerderijen, waar in die tijd weinig en slechte melk geproduceerd werd. Wij laten hierbij de kleine handkrachtboterfabriekjes, die vnl. door boter- en veevoederhandelaren opgericht werden, buiten beschouwing, omdat deze meestal een kort bestaan waren beschoren, maar hebben het oog op werkelijk industriële ondernemingen, zoals deze zich in de beide Hollanden, Friesland, een gedeelte van Groningen en het westen van Overijssel gingen ontwikkelen.

[311] Deze ondernemingen zien wij maar sporadisch tot stand komen in de oostelijke en zuidelijke provincies, met uitzondering van melkdistributiebedrijven in hier bestaande provincie-steden.

Wij kunnen hiervoor alleen maar deze verklaring vinden, dat deze particuliere ondernemingen in hoofdzaak daar tot stand kwamen, waar men óf over een behoorlijke hoeveelheid melk op niet te verre afstand kon beschikken, óf waar men de afnemer van het produkt in de onmiddellijke nabijheid had. Dit verschijnsel is ook wel logisch; melk is voor de particuliere zuivelbe-reider een grondstof waarmede hij zijn kapitaal rendabel en winstgevend tracht te maken. Het ligt dan ook voor de hand dat hij de onderneming, waarin hij dit doen zal, dáár vestigt waar hij zonder te hoge kosten over goede grondstof kan beschikken en waar hij een behoorlijke zekerheid heeft dat hij het bereide produkt regelmatig en tegen lonende prijs van de hand kan doen.

Voor de boeren lag het vraagstuk anders. Zij moesten, waar zij ook woonden, hun melk kunnen laten verwerken. Bovendien werd het steeds duidelijker dat melk, die men niet zelf kan of wil verwerken, een moeilijk verhandelbaar produkt is, omdat het bederfelijk is en men er dus elke dag afzetmogelijkheid voor moet hebben. Daartoe gaf de particuliere zuivelindustrie lang niet overal voldoende zekerheid, nog afgezien van de prijs, die men er bij een ruim aanbod voor ontving. En dit aanbod werd ruim, want de boeren wilden van de zuivelbereiding op de

boerderij af en door het gebruik van kunstmest en krachtvoeder nam de melkproductie steeds toe. Anderzijds is het te begrijpen dat particuliere ondernemers, ziende dat de boeren meer en meer zelf tot het stichten van fabriekjes overgingen, aarzelden om nieuwe bedrijven te stichten, waar zij er niet zeker van waren op den duur over de nodige melk te kunnen beschikken.

Degenen die de boeren adviseerden zelf met de fabriekmatige zuivelbereiding te beginnen, hadden juist gezien dat dit het antwoord was op de vraag, hoe *allen* van deze verbeterde werkwijze konden profiteren. Inderdaad betrof dit allen, want ook de boeren, die er de voorkeur aan gaven hun melk aan de particuliere ondernemer te blijven leveren, kregen een steun in de rug van de zelfwerkzaamheid hunner collega's, die aan coöperatieve verwerking van hun melk de voorkeur gaven.

Uiteraard zien wij hierbij niet over het hoofd - bij de bespreking der ontwikkeling in de verschillende gewesten is dit voldoende gebleken - dat de coöperatieve melkverwerking, vooral in het begin, met veel vallen en opstaan gepaard is gegaan en dat mislukkingen zijn voorgekomen, die de betrokken boeren geld hebben gekost. Ook vergeten wij niet dat de particuliere industrie initiatieven heeft ontwikkeld waar de coöperatie in die tijd nog niet aan toe kwam.

[312] Men bedenke hierbij dat het particuliere bedrijf reeds industriële verwerking en verkoop (gecondenseerde melk, speciaalprodukten voor kindervoeding e.d. en distributie der melk) toepaste, toen het bij de coöperatie in hoofdzaak nog een verplaatsing der boter- en kaasbereiding van de boerderij naar het gemeenschappelijk bedrijf betrof.

Hierdoor en ook door het wezen der boerencoöperatie zelf, hebben de coöperatieve zuivelfabrieken lang een agrarische inslag behouden, terwijl het particuliere zuivelbedrijf - althans grotendeels - vanaf het begin een meer industrieel karakter heeft gehad. Bovendien had de coöperatie voor de boer, vooral in het begin, naast een economische, ook een sociale betekenis. Van elke boerderij, hoe klein en hoe veraf gelegen ook, werd de melk tot een beter en onvervalst produkt verwerkt en naar de waarde betaald, zonder dat de boer daarbij van anderen afhankelijk was.

Dat er niettemin hier en daar aarzeling aanwezig was om tot coöperatieve verwerking der melk over te gaan, zal er aan moeten worden toegeschreven, dat de boer hiermede met verantwoordelijkheden en risico's te maken kreeg, die hem geheel vreemd waren. Deze aarzeling kwam ook tot uiting in verschillende maatschappijen van landbouw. In de meeste dezer organisaties meende men aanvankelijk dat de verbetering der zuivelbereiding op de boerderij tot stand moest worden gebracht. Verschillende maatregelen (prijsvragen, tentoonstellingen, zuivelonderwijs, zuivelconsulenten) wijzen daarop en men vindt dan ook slechts zelden dat het stichten van coöperatieve zuivelfabrieken van de maatschappijen van landbouw uitging, zelfs was er van die zijde wel eens tegenkanting.

Wel ging hier en daar het initiatief tot het stichten van zuivelcoöperaties van de plaatselijke afdelingen en dorpsverenigingen uit, maar nog het meest moet dit, zoals wij herhaaldelijk zagen, gezocht worden bij de plaatselijke notabelen. Ook dezen hadden vaak met grote moeilijkheden te kampen en konden lang niet altijd voldoende boeren achter zich krijgen om tot de oprichting van een coöperatie te komen.

De financiering speelde hierbij in menig geval een belangrijke rol, daar men hiertoe geld moest lenen. En waar moest men terecht? Het particuliere bankwezen hield zich afzijdig en de

coöperatieve boerenleenbanken waren er nog niet. De eerste hiervan ontstonden pas na 1896. Toen was men ook over het dieptepunt van de crisis heen en kwamen er ook - mede daardoor - betere financieringsmogelijkheden. Het aantal coöperatieve zuivelfabrieken nam toen snel toe, zó zelfs, dat hier en daar fabriekjes tot stand kwamen die beter achterwege hadden kunnen blijven.

[313] Een soortgelijke ontwikkeling als de stichting der coöperatieve zuivelfabrieken zien wij bij het tot stand komen der zuivelorganisaties. In de negentiger jaren komt men niet tot de oprichting van een nationale organisatie van de in ons land bestaande zuivelcoöperaties maar men vormt provinciale en gewestelijke zuivelbonden en hier en daar, al of niet met deze tezamen, een organisatie voor de verkoop der produkten.

In 1900 kwamen de bonden tot de oprichting van een nationale organisatie in federatief verband, de F.N.Z., waarbij voorop stond, dat deze aan de zelfstandigheid der bonden geen afbreuk mocht doen. Trouwens, dezelfde regel gold bij de bonden ten aanzien van de fabrieken.

De coöperatieve zuivelverkoopverenigingen kwamen pas in 1934 tot een landelijke samenwerking en op zodanige wijze, dat elk der verenigingen haar volledige zelfstandigheid behield. In alles zien wij een streven naar het behoud van zelfstandigheid der kleinste eenheid.

Dit heeft in de loop der jaren voor- en nadelen gehad. Het voordeel was dat men in kleine kring de produktie- en verkoopbelangen beter in onderdelen kon overzien dan dit in groter verband mogelijk zou zijn geweest. Het nadeel was, dat men op die wijze niet gemakkelijk en vlug tot een groot en krachtig beleid kwam. In het verband fabrieken-bonden-F.N.Z. heeft men getracht beide doelstellingen zo goed mogelijk te verenigen. Het is er in de loop van de jaren echter in de meeste gebieden niet van gekomen hierbij ook de verkoop naast of in deze organisaties op zodanige wijze te bundelen, dat hierbij van een gecentraliseerd geheel gesproken kan worden.

Een punt van betekenis is hierbij dat een aantal coöperatieve zuivelfabrieken er de voorkeur aan is blijven geven de gemaakte produkten zelf van de hand te doen. Ook hierbij zien wij dus weer de drang tot het optreden als kleinste zelfstandige eenheid met veronachtzaming van het grote belang van een gezamenlijk optreden tegenover derden. Hierdoor is er in de meeste zuivelbonden en ook in de F.N.Z. een tweeslachtigheid blijven bestaan, die een samengaan van produktie- en verkoopbelangen in de weg staat.

Een ander gevolg hiervan is - men zou het ook de oorzaak kunnen noemen - dat er in verschillende gebieden een onderlinge naijver tussen de zuivelcoöperaties is blijven bestaan om tot een hogere melkprijs te komen dan de buurman. Men verliest hierbij uit het oog dat het er niet in de eerste plaats om gaat dat de ene boer wat meer voor zijn melk ontvangt dan de ander, maar dat door middel van de coöperatie getracht moet worden voor *alle boeren* tot de beste resultaten te komen. Pas door een verdergaande bundeling der produktie-eenheden en de consequente toepassing der coöperatieve gedachte zal men tot een betere benadering hiervan kunnen komen.

[315]

De gegevens voor dit boek zijn - voorzover in bij de tekst geen bronmelding heeft plaats gehad - grotendeels ontleend aan verslagen en notulen van vergaderingen van maatschappelijke van landbouw, boerenbonden en zuivelbonden.

Inhouds opgave dit gedeelte over provincie Drenthe

Blz. nummering van
dit document

A	
Aankoop-coöperatie.....	26, 29
Alkmaar.....	25
Amerika.....	10, 12, 14
Amsterdam.....	14, 40
Argentinië.....	12
Arnhem.....	42, 45, 48
Assen.....	13, 32, 38, 42, 43, 44
B	
B.v.C.Z.D.....	32, 34, 36, 38, 43, 44, 45, 46, 48
B.v.C.Z.Fr.....	34, 36, 38
B.Z.G.....	36
Beilen.....	47
België.....	11, 20
Bieleman G.J.....	37, 40
Blink Prof.Dr.H.....	6, 7, 9, 14
Blom J.....	31
Boekel Dr.Ir.P.N.....	12
Boelken W.J.....	31
Boerema J.....	32, 38
Bolsward.....	23, 33
Bond van Coöperatieve Zuivelfabrieken in Drenthe.....	38
Bond van Coöperatieve Zuivelfabrieken in Zeeland.....	36
Bond van Kaasproducenten.....	37
Bond van Zuivelfabrieken in Noord-Holland.....	36
Borger.....	30, 34
botercontrolestation.....	21, 22, 42
Boterhandelaren.....	11, 26, 29
Botermijn.....	21
Botermijn Maastricht.....	25
Botermijn Zutphen.....	38
Boterwet.....	11, 20, 21, 22, 38
Bouman Dr.P.J.....	7
Bousema H.....	46
Boyenga Tj.....	32, 48
Boysen C.....	14
Breda.....	27
C	
C.M.C.....	37
Caseïne.....	46
Centrale Aankoop.....	42, 48
Centrale Knederij Assen.....	39, 40, 45
Condens.....	23, 34, 44, 46, 51
Coöperatief.....	16, 34, 48
Coöperatieve Melk Centrale.....	37
Croesen Dr.V.R.IJ.....	9, 11, 13, 24
Crone C.F.....	39, 42, 43
D	
D.L.G.....	31, 33, 34, 38, 41, 42, 43, 46
De Wijk.....	31, 32, 43, 44
Dekker L.....	48
Denemarken.....	14, 17, 18, 19, 22
Dorpsvereniging.....	51
Dr. H. Blink.....	6
Drenthe.....	8, 10, 29, 33, 34, 38, 39, 41, 44, 45, 46, 47, 48
Drenthe oostelijk.....	29, 30, 31, 32
Drents Landbouw Handelsbelang.....	46

Drentsch Landbouw Genootschap.....	38
Drentsche Boterkeurings Vereniging (D.B.K.).....	48
Drentsche Boterverkoop Vereniging (D.B.V.).....	45
Drentsche Coöperatieve Zuivelverkoopvereniging - D.C.Z.....	45
Drentsche Ondermelk Organisatie (D.O.M.O.).....	47
E	
Edelman Dr.C.H.....	29, 57
Eelkma Rooda B.H.....	43
Eerste coöperatieve fabrieken.....	23, 24, 31
Eerste wereldoorlog.....	44
Elema Jb.....	34
Erm.....	30, 32
F	
F.M.v.L.....	14, 22, 27
Fleischmann Dr.Wilh.....	14
Friesche Maatschappij van Landbouw en Veeteelt.....	14
Friesland.....	9, 10, 14, 23, 24, 35, 39, 47, 50
Frietema K.....	4, 5
G	
G.O.M.v.L.....	8, 14, 33
G.O.Z.....	36, 37, 38
G.Z.B.....	43, 44
Gelderland.....	36
Geldersch-Overijsselsche Maatschappij van Landbouw.....	8
Gepasteuriseerd.....	39
Gerber-methode.....	27
Goes.....	26
Gouda.....	23
Goudse kaas.....	25
Graanprijzen.....	12
Gratama Dr.W.D.....	14
Grolloo.....	32, 38
Groningen.....	8, 9, 10, 12, 25, 38, 43, 44, 50
Groninger Zuivelbond.....	44
Grundvig Pastor.....	19
H	
Halbertsma Johs.....	39
Handkracht.....	30, 34, 41
Handkrachtboterfabriek.....	26, 50
Het aloude zuivelgebied.....	9, 28
het Gooi.....	33
Homan J.....	30, 34, 57
Hoogeveen.....	34, 44, 46, 48
Hoorn L.J. van.....	19
Huisman J.J.....	43
J	
Jacobs Gebr.....	32
Jong R.E de.....	43
K	
Kerdijk Mr.A.....	13
Kimswerd.....	39
Klooster-Anjum.....	31
Knapp Dr.Ir.H.C.....	10, 20
Knoeierijen.....	10, 11, 17, 19, 20, 29, 37, 38, 49
Koenen Prof.S.....	4, 6, 7, 12, 27
Kops J.....	7
Krediet-coöperatie.....	16, 19, 26, 29
L	
L.H.C.....	8, 9, 10, 11, 13, 22, 23, 26, 27
Landbouwcrisis.....	4, 12, 14, 18, 49

Landbouwleraar.....	34
Landbouwonderwijs.....	8, 14, 15, 17, 19, 26, 27, 29
Landbouwvereniging.....	19, 31, 32
Landhuishoudkundig Congres.....	8
Leeuwarden.....	10, 11, 23
Leiden.....	9, 31
Lettinga P.....	40, 41
Limburg.....	41
Lunsingh Meijer G.C.....	43
M	
Margarine.....	11, 18, 19, 20, 26, 38
Margarine-industrie.....	10, 49
Marum.....	33
Mège Mouriès.....	10
Meijers Mr.E.M.....	35, 57
Melkpoeder.....	2, 34, 44, 46
Mesdag J.....	21, 27
Minderhoud Dr.Ir.G.....	24, 26, 57
Muinck J. de.....	40
N	
N.B.Z.....	36
N.C.B.....	37
N.C.Z.....	40, 45
Nederlandsche Coöperatieve Bond.....	37
Nijsingh R.....	31
Noord-Brabant.....	8
Noord-Brabantsche Zuivelbond.....	36
Noord-Holland.....	8, 12
Noord-Sleen.....	32
O	
Ongepasteuriseerd.....	39, 46
Ottens -.....	30
Oudemolen.....	39
Overijssel.....	9, 50
P	
Particulier.....	17, 26, 32, 44
Pasteurisatie.....	39
Pesse.....	48
Petersen C.....	14
Posthuma Dr.F.E.....	34, 38, 40, 41
R	
R.V.....	45
Rechtstreeksche Verkoop.....	45
Reitsma O.....	43
Rijkszuivelinspectie.....	20, 22
Rijkszuivelschool.....	44
Rijn Dr.J.J.L. van.....	21
Rinkes-Borger J.....	10, 11, 13, 21, 22, 23, 26, 31
Roden.....	34, 44, 46
Roebroek Ir.Alph.L.H.....	44
Rolde.....	30, 33, 38
Rusland.....	12
S	
Sickesz Mr.C.J.....	14, 22
Sleen.....	30, 32
Sleeswijk-Holstein.....	22
Sneek.....	23, 27, 39
Sneller Dr.Z.W.....	7, 24, 25
Somer A.J.....	32, 38
Staatslandbouwcommissie.....	14

Staring W.C.H.....	8
Swart J.J.....	31
Swartz G. zie verder Swartz-systeem.....	14
Swartz-systeem.....	14
T	
t.b.c.-bestrijding.....	39, 46, 47
Thermometer.....	22
Tiesing H.....	29, 30, 34
Tuinstra J.....	31
U	
Utrecht.....	9, 49
V	
Varkensfokkerij.....	46
Vereeniging tot Bestrijding van Knoeierijen in den Boterhandel.....	11, 20, 21
Vereeniging voor de distributie van Melk in de Veenkoloniën (D.M.V.).....	46
Verenigde Staten van Amerika.....	12
Verslagen van den Landbouw.....	15
Verwer Mr.L.G.....	31
Vos Dr.S.H.J.....	31
Vos van Steenwijk Baron C. de.....	31
W	
Warga.....	23
Weijdom Claterbos J.C. van.....	41
Weijdom Claterbos J.J. van.....	30, 33
Werumeus-Buning J.P.....	45, 47, 48
Wiel Dr.E. van der.....	4
Wiersma P.J.....	23
Winkelier.....	13, 33
Winkelwaar.....	9
Wintermans Mr.J.J.....	25
Z	
Z.H.Z.....	36
Z.N.Z.....	36, 45
Zandstreek.....	9, 13, 28
Zeeland.....	9
Zierikzee.....	13
Zuid-Holland.....	9, 49
Zuivelconsulent.....	44
Zuivelschool.....	13, 33
Zweden.....	14, 22, 18, 21, 27, 34, 38, 40, 41, 43

- 1 *Prof. Dr. H. Blink en Prof. S. Koenen*, 'De Nederlandsche Landbouw van 1813 tot 1913' - Den Haag, 1913.
- 2 *Prof. Dr. H. Blink*, Zuivelindustrie en zuivelhandel - Algemeen zuivelblad, jaargang 1921
- 3 *Dr. I. J. Brugmans*, De arbeidende klasse in Nederland in de 19e eeuw (1813-1870) - Den Haag, 1929.
- 4 *Dr. P.J. Bouwman*, Geschiedenis van den Nederlandschen Landbouw 1795-1940 - Groningen 1943.
- 5 *Prof. Dr. Ir. G. Minderhoud*, Inleiding tot de landhuishoudkunde - Haarlem, 1951.
- 6 *Dr. Ir. V.R.I.J. Croesen*, 'Geschiedenis van de ontwikkeling van de Nederlandsche zuivelbereiding in het laatste der 19e en het begin der 20e eeuw' (proefschrift) - Den Haag, 1931.
- 7 *Dr. Ir. H.C. Knapp*, Botercontrole in Nederland (proefschrift) - Den Haag, 1927
- 8 ? 'Geschiedenis van de Unilever' - Den Haag, 1954.
- 9 *Dr. Ir. N.C. Boekel*, 'Enige beschouwingen inzake de ontwikkeling van veehouderij en zuivelbereiding
- 10 *Prof. Ir. S. Koenen* 'Inleiding tot de Landhuishoudkunde', bewerkt door *Dr. H. W. C. Bordewijk* - Haarlem, 1924.
- 11 *L.J. Hoorn*, 'Het Zuivelbedrijf in Denemarken'. Directie van de Landbouw - 1927, nr. 3.
- 12 *H. B. Hylkema*, 'Overzicht van het ontstaan der Nederlandsche Botercontrole tot 1904' – Gedenkboek van het Botercontrolestation „Zuid-Holland", 1901-1926.
- 13 *Dr. J.J.L. van Rijn*, 'Onderzoekingen over de samenstelling der Nederlandsche boter' - Leeuwarden 1899.
- 14 *J. Rinkes Borger*, 'Boter- en Kaasfabrieken' - Leeuwarden, 1878.
- 15 *J.P. Wiersma*, 'Erf en Wereld' - Laverman/Drachten, 1959.
- 16 *Dr. Ir. G. Minderhoud*, 'Landbouwcoöperatie', 2e druk - Groningen 1949.
- 17 *Mr. J.J. Winterman*, 'Een halve eeuw gewestelijke zuivelcoöperatie, 1894-1944 - Roermond, 1947.
- 18 *Dr. C. H. Edelman*, 'De geschriften van Harm Tiesing' over den landbouw en het volksleven van oostelijk Drenthe - 1943
- 19 *J. Homan*, 'Gedenkboek D.L.G.' - Meppel - 1947.
- 20 *Mr. E.M. Meijers* Landbouw-Coöperatie in Nederland - 1908.